

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog, 1918-1940

Linmans, W.F.J.

Citation

Linmans, W. F. J. (2021, May 20). *De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog, 1918-1940*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3178042>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3178042>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3178042> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Linmans, W.F.J.

Title: De oorlog van morgen: Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog, 1918-1940

Issue Date: 2021-05-20

Woord van dank

De afgelopen jaren las ik naast talloze boeken en artikelen ook een heel aantal dankwoorden. Als ik met een nieuwe aanwinst van de boekhandel of bibliotheek terugkwam, kon ik het vaak niet nalaten om even door te bladeren naar het dankwoord, om te zien wat de auteur over zichzelf of over het schrijfproces zou prijsgeven. Enkele buitenissigheden daargelaten, kwamen die dankbetuigingen in grote lijnen overeen met mijn eigen ervaringen. Kortweg: je zit alleen aan de schrijftafel, maar over je schouder lezen tientallen mensen mee.

Ik ben op de eerste plaats dank verschuldigd aan de drie academische gildemeesters die mij de afgelopen jaren bijstonden: Henk te Velde, Ben Schoenmaker en Dennis Bos. Hun kennis en commentaren zijn voor mijn eigen schrijfproces van grote waarde geweest. Ik heb mij door hen steeds aangemoedigd gevoeld om het boek te schrijven dat ik graag wilde schrijven. Ondertussen hebben zij mij behoed voor het maken van fouten en het inslaan van aanlokkelijke maar doodlopende zijpaden.

Dank gaat ook uit naar de collega's die mij in het voorjaar van 2016 groen licht gaven om mijn ideeën voor dit boek in de praktijk te brengen. Ik ben mij voortdurend bewust geweest van de vrijheid waarmee ik mijn onderzoek heb mogen vormgeven en uitvoeren – een zeldzaam voorrecht in een tijd waarin de geldkraan voor historisch onderzoek almaar strakker wordt dichtgedraaid. Voor mij voelde de Leidse Universiteit de afgelopen jaren waarlijk als een 'bolwerk van vrijheid'.

Ik dank Dirk Alkemade, Kim Beerden, Jonathan Bos, Lauren Lauret, Jaap Ligthart, Anne Pettersson, Diederik Smit, Wietse Stam, de gebroeders Van der Steen (Bart en Jasper), Adriaan van Veldhuizen, Teuntje Vosters, Johan van der Worp en al mijn andere Leidse collega's voor alle plezierige ontmoetingen en gesprekken in en rond het Huizinga-gebouw. Dat het historisch hoofdkwartier in de Doelensteeg doorgaans zo'n prettige werkplek is, wordt nog eens onderstreept door de

stilte die er nu al maanden heerst als gevolg van een pandemie.

De medewerkers van het Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag hielpen me de afgelopen jaren bij het opsporen van verloren gewaande brochures en ongewone (niet zelden zorgwekkende) boektitels. Erna Sattler wil ik bedanken voor haar hulp bij het voorbereiden van de illustraties die dit boek verluchten. Daarnaast ben ik de diverse fondsen erkentelijk voor hun onmisbare financiële steun in het uitgaveproces.

Paul Moeyes heeft aan dit boek bijgedragen door alles te lezen en dat van gedegen commentaar te voorzien. Op een terras in Amsterdam lieten we de Eerste Wereldoorlog en alles wat daarop volgde de revue passereren, tijdens koffieafspraken die meer dan eens ongemerkt overgingen in een lunch. Voor alle prikkelende opmerkingen en nieuwe ideeën waarmee ik na afloop telkens weer in de trein naar Leiden stapte, ben ik hem zeer dankbaar. Dank gaat ook uit naar Samuël Kruizinga, die in een vroeg stadium advies gaf, en de in oktober 2018 overleden Conny Kristel, die mij de goedkeuring en het vertrouwen gaf om de draad op te pakken waar haar boek over de Eerste Wereldoorlog eindigde.

Buiten de universiteit ben ik dank verschuldigd aan mijn goede vrienden Roel Bogers, Steven van Roosmalen en Roel op 't Ende, bij wie ik altijd terecht kon als het even tegenzat, of als ik het juist eens over heel andere dingen wilde hebben.

Ik wil op deze plek ook mijn ouders en broer bedanken. Frans, Emelie en Jasper, jullie tomeloze interesse en onvoorwaardelijke steun gaven me evenveel vertrouwen als energie. Ik beschouw dit boek als het product van een alleszins geslaagde opvoeding waarin kunst, cultuur en empathie een belangrijke rol speelden.

Tot slot, en bovenal, dank ik Marlisa, met wie ik de afgelopen jaren niet alleen een huis en een huisdier deelde, maar ook een werkgever en (bijna) een kantoor. Ik hoop nog veel huizen met je te mogen delen, waar de door ons geschreven boeken naast elkaar in de kast zullen staan.

Leiden, mei 2021

Noten

Inleiding

1. *Het Volk*, 1 augustus 1914, 2.
2. *De Telegraaf*, 1 augustus 1914, 2; *Het Volk*, 1 augustus 1914, 2-3; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hierna: *NRC*), 1 augustus 1914, 1; *Leeuwarder Courant*, 31 juli 1914, 2; W. Klinkert, 'De Nederlandse mobilisatie van 1914', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België. 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 24-34; M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 61-69; P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 61-62; C. Kristel, *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld, 1914-1918* (Amsterdam 2016) 33-41.
3. *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1918, 1.
4. I.P. de Vooy, 'De schuld der techniek aan de oorlogswreedheid. Een onuitgesproken voordracht', *De Beweging* 12:4 (1916) 1-14.
5. Kristel, *De oorlog van anderen*, 15; P. Moeyes, *De zwaardjaren. De verbeelding van het westelijk front 1914-1918* (Amsterdam 2017) 13. In de literatuur wordt de Eerste Wereldoorlog om deze reden vaak gekwalificeerd als de eerste 'totale oorlog', hoewel historici van mening verschillen over de definitie van dit begrip. Zie bijvoorbeeld W.J. Philpott, 'Total War', in: M. Hughes en W.J. Philpott (red.), *Modern Military History* (Basingstoke 2006) 131-152; R. Chickering en S. Förster (red.), *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* (Cambridge 2000).
6. *Haagsche Post*, 18 september 1920, 1501.
7. *Algemeen Handelsblad*, 23 maart 1924, 1.
8. Kristel, *De oorlog van anderen*, 9.
9. F.W. Boterman, *Duitsland als Nederlands probleem. De Nederlands-Duitse betrekkingen tussen openheid en eigenheid* (Amsterdam 1999) 14.
10. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 1 (Den Haag 1969). Voor een heldere beschrijving van deze historiografische traditie, zie M. de Keizer en S. Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 15. Over het trauma van mei 1940 en de invloed daarvan op de geschiedschrijving, zie H. Amersfoort en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Amsterdam 2012) 16-37.

11. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 2 (Den Haag 1969) 436.
12. H.W. von der Dunk, 'Nederlandse cultuur in de windstilte', in: K. Dittich, P. Blom en F. Bool (red.), *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30. Zie ook H.W. von der Dunk, 'De Eerste Wereldoorlog. Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog', in: D.P. Blok (red.) *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1979); H.W. von der Dunk, "Toen werd het levensgevaarlijk..." Nederland, oorlog en geweld', in: C. Kristel en J.C.H. Blom, *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33.
13. M.C. Brands, 'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland', in: M. Berman en J.C.H. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Den Haag 1997) 9-20.
14. Boterman, *Duitsland als Nederlands probleem*, 14. Overigens moet hier worden opgemerkt dat Boterman in meer recente publicaties op dit standpunt lijkt te zijn teruggekomen, waaronder F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten. Van politiek tot cultuur* (Hilversum 2003) en het recent verschenen *Tussen utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2020).
15. De overzichtswerken zijn Moeyes, *Buiten schot*; Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*. Voorbeelden van studies naar specifieke aspecten uit de oorlogsjaren zijn E.U. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000); I. Kuypers, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002); R.L. Bom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004); J.P. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007); S.F. Kruijsing, *Overlegeconomie in oorlogstijd. De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog* (Zutphen 2012); E. Mecking, *Neutraal Nederland in oorlogstijd. Rantsoeneren, frauderen, speculeren en creperen tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Diemen 2014).
16. Enkele voorbeelden van cultuurhistorische studies naar het interbellum zijn J. Vis en G. Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen 2000); A.H. den Boef en S. van Faassen, 'Verrek, waar is Berlijn gebleven?' *Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders in Berlijn 1918-1945* (Amsterdam 2002); Boterman en Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum*; M. Brolsma, 'Het humanitaire moment'. *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)* (Hilversum 2016). Meest relevant voor dit onderzoek zijn J.C.H. Blom, *De muijerij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975); H. Beunders, 'Weg met de vlootwet!' *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beeren-*

- brouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Amsterdam 1984). Madelon de Keizer gaf in haar ongepubliceerde lezing 'Een land nog niet in kaart gebracht' (2003) een goed overzicht van de historiografie en beeldvorming over het interbellum in Nederland, <http://www.madelondekeizer.nl/pag_engels/lezing_interbellem_eng.html> geraadpleegd op 12 september 2019.
17. I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006)
 18. F.P.I.M. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
 19. Enkele belangrijke bijdragen zijn G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984); H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Amersfoort 1990); T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009); P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek, 1839-1939* (Amsterdam 2006); H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011); W. Klinkert, *Defending Neutrality. The Netherlands Prepares for War, 1900-1925* (Leiden en Boston 2013).
 20. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog*; Klinkert, *Defending Neutrality*, met name hoofdstuk 5.
 21. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 323; Kristel, *De oorlog van anderen*, 265-279.
 22. In het buitenland was het belang van de culturele en mentale gevolgen van de Eerste Wereldoorlog altijd al vanzelfsprekend. Enkele invloedrijke Engelstalige werken zijn P. Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Londen 1975); M. Eksteins, *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (Boston 1989); G.L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (New York 1990). In navolging van de Britse historicus I.F. Clarke besteedden buitenlandse historici veel aandacht aan de manieren waarop men in het verleden dacht over toekomstig oorlogsgeweld. Zie onder meer I.F. Clarke, *Voices Prophesying War, 1763-1984* (Oxford 1966); Idem, *Voices Prophesying War. Future Wars, 1763-3749* (Oxford 1992); Idem (red.), *The Tale of the Next Great War, 1871-1914. Fictions of Future Warfare and of Battles Still-to-Come* (Liverpool 1995); A.J. Echevarria, *Imagining Future War. The West's Technological Revolution and Visions of Wars to Come, 1880-1914* (Londen 2007); M.F. Boemeke, R. Chickering, S. Förster (red.), *Anticipating Total War. The German and American Experiences, 1871-1914* (Washington 1999); S.R. Weart, *Nuclear Fear. A History of Images* (Harvard 1988); S.R. Weart, *The Rise of Nuclear Fear* (Harvard 2012); D. van Lente (red.), *The Nuclear Age in Popular Media. A Transnational History, 1945-1965* (New York 2012); M. Grant en B. Ziemann (red.), *Understanding the Imaginary War. Culture, Thought and Nuclear Conflict, 1945-90* (Manchester 2016); L.D. Freedman, *The Future of War. A History* (New York 2017).
 23. P. Jedlowski, 'Memories of the future', in: A.L. Tota en T. Hagen (red.), *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Londen/New York 2016) 121-130.

24. Over het concept 'cultural memory' zijn sinds de vroege jaren 1990 talloze studies verschenen. Een goed overzicht van de ontwikkeling van dit werkveld en de aanverwante begrippen is A. Rigney, 'Cultural Memory Studies. Mediation, narrative, and the aesthetic', in: A.L. Tota en T. Hagen (red.), *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Londen/New York 2016) 65-76.
25. Hun belangrijkste werken zijn S. Hynes, *A War Imagined. The First World War and English Culture* (Londen 1990); J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995); S. Hynes, *The Soldiers' Tale. Bearing Witness to Modern War* (New York 2001); J. Winter, *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven 2006); J. Winter, *War Beyond Words. Languages of Remembrance from the Great War to the Present* (Cambridge 2017).
26. Overeenkomstig met de aanpak van A.W.M. Koetsenruijter en G.N.G. Vanderveen, 'The Popular Virgin and the Wolf in Sheep's Clothing. A Case Study of the Imaging of Victims and Offenders', in: T. van Haften, H. Jansen, J.C. de Jong, A.W.M. Koetsenruijter (red.), *Rhetoric in Society. Papers Second conference (CD)* (Leiden 2009) 241-270, aldaar 247.
27. Kristel, *De oorlog van anderen*, 15-16.
28. Bijvoorbeeld Boterman en Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum*; De Keizer en Tates (red.), *Moderniteit*; D. Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum 2008); Brolsma, 'Het humanitaire moment'.
29. Overeenkomstig met wat Blom reeds opmerkte in *De muiterij op de Zeven Provinciën*, 279-281.
30. J.L. Caughey, *Imaginary Social Worlds. A Cultural Approach* (Lincoln 1984) 241.
31. Jedlowski, 'Memories of the future', 121. De term 'verwachtingshorizon' is afkomstig van Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York 2004) 259-275.
32. De Britse historicus en filosoof R.G. Collingwood vormt de belangrijkste inspiratiebron voor deze aanpak: R.G. Collingwood, *The Idea of History* (Oxford 1946). Zie ook W.H. Dray, *History as Re-Enactment. R.G. Collingwood's Idea of History* (Oxford 1995) met name 191-228 en 274-283. Dit kan uiteraard niet zonder rekening te houden met een aantal valkuilen. Zo is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat men de krant destijds anders las dan historici vandaag de dag doen. Vaak las men slechts één dagblad, dat paste bij ieders politieke of wereldbeschouwelijke overtuiging. Bovendien beschikte men destijds niet over een zoekfunctie of een uitgebreid krantenarchief waarin men gemakkelijk terug en vooruit konden bladeren.
33. NRC, 12 oktober 1929, 3.
34. F.P.I.M. van Vree, *De wereld als theater. Journalistiek als culturele praktijk* (Amsterdam 2006) 14-16, 28.
35. Ik volg hierin de werkwijze van onder meer Conny Kristel in *De oorlog van anderen*.

De omgang met historische kranten en tijdschriften vormt de kern van een methodologisch vraagstuk waaraan historici en andere onderzoekers al veel inkt hebben gewijd. Zie bijvoorbeeld C. de Boer en H. 't Hart, *Publieke opinie* (Amsterdam 2007) 17-18, en hoofdstuk 4; G.M. Breakwell, *The Psychology of Risk* (Cambridge 2014) 179, 189, 305. Frank Harbers geeft in *De krant. Een cultuurgeschiedenis* een mooi overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen in de dagbladpers tussen 1869 en 1940, zie F. Harbers, 'Naar een massapers, 1869-1940', in: H. Wijfjes en F. Harbers (red.), *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 121-165.

36. Over de voor- en nadelen van het werken met digitale databanken en hulpmiddelen, in het bijzonder het werken met gedigitaliseerde kranten, is de afgelopen jaren al veel geschreven. Enkele bezwaren zijn dat het zoekstelsel niet geheel feilloos werkt en dat nog lang niet alle historische kranten zijn gedigitaliseerd. Ik ben van mening dat de nadelen, althans voor cultuurhistorici die geïnteresseerd zijn in beeldvorming en cultuur, niet opwegen tegen de voordelen. Zie bijvoorbeeld A. Bingham, 'The Digitization of Newspaper Archives. Opportunities and Challenges for Historians', *Twentieth Century British History* 21:2 (2010) 225-231; M. Broersma, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2015) 29-55; H. Wijfjes, 'Digital Humanities and Media History. A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:1 (2017) 4-24.

1 Rupsbanden en pantserplaten

1. *Algemeen Handelsblad*, 21 februari 1906, II.
2. *Haagsche Post*, 30 september 1916, 821.
3. D.J. Childs, *A Peripheral Weapon? The Production and Employment of British Tanks in the First World War* (Westport 1999) 191-195.
4. *Algemeen Handelsblad*, 18 september 1916, I.
5. P. Wright, *Tank. The Progress of a Monstrous War Machine* (Londen 2000) 43-44, 47.
6. *Algemeen Handelsblad*, 20 september 1916, I; *De Telegraaf*, 21 september 1916, I.
7. *Het Leven*, 7 november 1916, 1465.
8. Dit werd reeds opgemerkt door Paul Moeyes in *De zwaardjaren*, 306.
9. Bijvoorbeeld *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 29 februari 1936, 16; *Algemeen Handelsblad*, 19 oktober 1939, 9.
10. *Het Leven*, 14 november 1916, 1500-1501.
11. *Panorama*, 6 december 1916, I.
12. *Het Leven*, 3 oktober 1916, 1303.
13. *Het Leven*, 19 december 1916, 1667-1669.
14. Bijvoorbeeld *Limburger Koerier*, 27 november 1925, 5; *De Tribune*, 4 juli 1929, 3; *Het Vaderland*, 18 mei 1934, 6; *De Banier*, 12 september 1934, I.
15. *De Telegraaf*, 20 augustus 1937, 5.
16. Bijvoorbeeld *Haagsche Post*, 2 oktober 1937, 12; *Haagsche Courant*, 10 februari 1938, 14.

17. Wright, *Tank*, 77-79.
18. Wright, *Tank*, 25.
19. Heinz Guderian en Charles de Gaulle waren eveneens belangrijke pleitbezorgers van de mechanisering van het leger, maar werden in die context opvallend weinig genoemd in Nederlandse dagbladen of tijdschriften.
20. Oorspronkelijk: J.F.C. Fuller, *Tanks in the Great War, 1914-1918* (Londen 1920).
21. *De Tijd*, 25 februari 1920, 10.
22. *Algemeen Handelsblad*, 16 juli 1930, 10.
23. *NRC*, 26 februari 1921, 6.
24. G. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren dertig* (Amsterdam 1984) 70-87, aldaar 76-77.
25. *Het Volk*, 29 juli 1927, 1.
26. *Algemeen Handelsblad*, 7 april 1927, 2.
27. *Algemeen Handelsblad*, 7 augustus, 1931, 14. De redactie ontleende haar kennis over het boek van Bastico aan een artikel uit het Duitse *Militär-Wochenblatt*.
28. *Het Vaderland*, 18 april 1935, 6.
29. Bijvoorbeeld *NRC*, 3 december 1927, 5; *Het Vaderland*, 3 december 1927, 5; *Algemeen Handelsblad*, 3 december 1927, 10.
30. *De Telegraaf*, 22 maart 1928, 5.
31. *De Telegraaf*, 26 februari 1932, 5.
32. *De Telegraaf*, 21 augustus 1928, 2.
33. *Haagsche Courant*, 13 oktober 1927, 13.
34. *Het Vaderland*, 5 maart 1930, 3.
35. Bijvoorbeeld *Het Volk*, 1 september 1927, 4; *De Telegraaf*, 2 september 1927, 4; *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1927, 12; *Panorama*, 29 februari 1928, 11.
36. *NRC*, 15 maart 1928, 1. Overigens schrijven de kranten over de 'Ruygrokstraat'.
37. *NRC*, 15 maart 1928, 1.
38. Bijvoorbeeld *Het Vaderland*, 15 maart 1928, 1; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 15 maart 1928, 21; *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1928, 6; *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1928, 14; *Voorwaarts*, 19 maart 1928, 4; *Tilburgsche Courant*, 19 maart 1928, 4; *Panorama*, 21 maart 1928, 6.
39. *NRC*, 15 maart 1928, 1.
40. *De Telegraaf*, 12 april 1928, 6. Tevens afgedrukt in *Voorwaarts*, 13 april 1928, 1.
41. *Leeuwarder Courant*, 13 april 1928, 2.
42. *Voorwaarts*, 13 april 1928, 10; *Arnhemse Courant*, 13 april 1928, 2; *Leeuwarder Nieuwsblad*, 14 april 1928, 13.
43. *De Telegraaf*, 12 april 1928, 6.
44. *Arnhemse Courant*, 22 maart 1928, 5.
45. *De Telegraaf*, 22 maart 1928, 5.
46. *Haagsche Courant*, 13 oktober 1927, 13.

47. *De Telegraaf*, 22 maart 1928, 5.
48. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 26 oktober 1928, 9.
49. *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1928, 16.
50. Bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 13 april 1928, 4; *Het Volk*, 13 april 1928, 1; *Leeuwarder Courant*, 14 april 1928, 16; *Arnhemsche Courant*, 21 april 1928, 21; *Haagsche Courant*, 22 november 1928, 5; *Het Volk*, 25 januari 1930, 10; *Arnhemsche Courant*, 25 januari 1930, 8.
51. Wright, *Tank*, 107-110.
52. *De Telegraaf*, 21 augustus 1928, 2.
53. *De Maasbode*, 14 april 1928, 1.
54. *Leeuwarder Courant*, 13 april 1928, 2.
55. *De Telegraaf*, 17 april 1928, 3. In 1941 verscheen een lofzang op Schröders scherpe, satirische pen: R. Tempel, *Roodbaard de spotter. Herinneringen aan een groot journalist* (Amsterdam z.j. [ca. 1941]).
56. *Arnhemsche Courant*, 22 maart 1928, 5.
57. *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1928, 3.
58. *Algemeen Handelsblad*, 17 april 1928, 1.
59. J.H. de Man en H.Th.J.M. Lohmeijer, 'Is het Nederlandsche polderland "tank-proof"?', *Militaire Spectator* 97 (1928) 543-550.
60. *Algemeen Handelsblad*, 8 september 1928, 1; De Man en Lohmeijer, 'Is het Nederlandse polderland tank-"proof"?', 543-550.
61. *NRC*, 16 november 1929, 1; *De Telegraaf*, 16 november 1929, 4.
62. Moeyes, *De sterke arm*, 346-347; B. Gasenbeek, *Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid. De Jongeren Vredes Actie (1924-1940)* (Breda 2012) 17.
63. *Het Volk*, 23 november 1928, 4; *Het Volk*, 27 juni 1929, 13; *Voorwaarts*, 16 november 1929, 4.
64. *Voorwaarts*, 22 juni 1928, 1.
65. *Het Volk*, 18 mei 1928, 8.
66. *Voorwaarts*, 22 november 1928, 7.
67. *Voorwaarts*, 29 juni 1929, 1.
68. *De Tribune*, 30 maart 1928, 6; *De Tribune*, 10 april 1928, 2.
69. *Oorlog of Vrede*, 28 november 1931, 413-414.
70. Blom, *De mouterij op de Zeven Provinciën*, 31, 255.
71. *De Nieuwe Fakkel*, 26 juli 1935, 1.
72. *De Fakkel*, 9 november 1934, 1-2. Zie ook: *De Branding* 2:10 (juli-augustus 1927) 1.
73. *Voorwaarts*, 11 september 1928, 1.
74. Voor een diepgaande behandeling van de begrippen pacifisme en antimilitarisme, zie G. Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie, soziale Revolution und soziale Verteidigung. Zur Entwicklung der Gewaltfreiheitstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande* (Assen, Amsterdam en Frankfurt am Main 1977) met name 75-76; H. van den Berg en T. Coppes, *Dominees in het geweer. Het christen-antimilitarisme van Kerk en*

- Vrede 1924-1950* (Nijmegen 1982) 1-8. Voor een helder beeld van de verheerlijking van de gewapende klassenstrijd in revolutionair-socialistische kringen, zie D. Bos, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014), met name het hoofdstuk 'Ondergang'.
75. *De Tribune*, 10 juli 1929, 5.
 76. *De Tribune*, 23 november 1922, 1.
 77. Bos, *Bloed en barricaden*, 422-423.
 78. Wright, *Tank*, 197-199.
 79. *De Nieuwe Fakkel*, 26 juli 1935, 1.
 80. *De Tribune*, 10 maart 1919, 3; *Het Leven*, 25 maart 1919, 381-382; Wright, *Tank*, 199-200.
 81. *Algemeen Handelsblad*, 7 juli 1934, 5; W. Kielich, *Jordaners op de barricaden. Het oproer van 1934* (Zutphen 1984) 124-125.
 82. *De Telegraaf*, 7 juli 1934, 1.
 83. In mindere mate werden vanaf 1937 ook de ervaringen van de oorlog tussen China en Japan gebruikt als toetssteen. Zie bijvoorbeeld *Haagsche Courant*, 19 februari 1938, 10.
 84. R. van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Amsterdam 1999) 194-195; I. Kershaw, *To Hell and Back. Europe, 1914-1949* (Londen 2015) 223, 254-255, 281.
 85. *Het Vaderland*, 29 januari 1936, 10.
 86. *De Groene Amsterdammer*, 29 februari 1936, omslag.
 87. *Het Vaderland*, 25 mei 1937, 6.
 88. *Algemeen Handelsblad*, 18 december 1931, 8. In de loop van de jaren dertig werd geëxperimenteerd met allerlei barricaden en versperringen: bijvoorbeeld H. van der Sluys, 'Vechtwagenhindernissen', *Militaire Spectator* 107 (1938) 102-109.
 89. *De Telegraaf*, 26 september 1939, 3.
 90. *Haagsche Post*, 21 november 1936, 1.
 91. *Haagsche Post*, 2 oktober 1937, 12.
 92. *De Telegraaf*, 20 augustus 1937, 5.
 93. *De Telegraaf*, 20 augustus 1937, 5.
 94. J.A.M.M. Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren dertig* (Amsterdam 1984) 42-62, aldaar 50-52; Beunders, *Weg met de vlootwet*, 137; Moeyes, *De sterke arm*, 412, 479.
 95. R.L. Schuurisma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 145-146.
 96. *Het Vaderland*, 27 juli 1936, 1.
 97. *De Telegraaf*, 10 augustus 1937, 5.
 98. *Het Vaderland*, 28 januari 1936, 1; *Algemeen Handelsblad*, 15 november 1938, 10; Kamerstuk Tweede Kamer 1935-1936 nummer 222, 'Fonds en Vaststelling begroting fonds tot verbetering materiele uitrusting land- en zeemacht voor 1936', 12.
 99. *Het Vaderland*, 14 maart 1936, 10.
 100. *Het Vaderland*, 27 juli 1936, 1.

101. *Het Vaderland*, 7 augustus, 1936, 1.
102. *De Amsterdammer*, 3 december 1921, 2-3.
103. *De Telegraaf*, 10 augustus 1937, 5.
104. *Het Vaderland*, 17 augustus 1937, 1.
105. *Algemeen Handelsblad*, 10 augustus 1937, 5.
106. *Wereldkroniek*, 30 oktober 1937, 1674.
107. *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1938, 3.
108. *Haagsche Post*, 2 oktober 1937, 12.
109. *De Standaard*, 20 juli 1938, 3.
110. *De Groene Amsterdammer*, 9 september 1939, 4-5.
111. Wright, *Tank*, 231-237.

2 Het gevaar uit de lucht

1. S. Falkland (pseud. H. Heijermans), *Geveugelde daden. Avonturen der eerste Holland-sche luchtschippers* (Bussum 1911) 178-184; H. Goedkoop, *Geluk. Het leven van Herman Heijermans* (Amsterdam 1996) 246.
2. Falkland, *Geveugelde daden*, 175-176.
3. A. Bowdoin van Riper, *Imagining Flight. Aviation and Popular Culture* (College Station 2004); M. Haapamaki, *The Coming of the Aerial War. Culture and Fear of the Airborne Attack in Inter-War Britain* (Londen 2014).
4. Van Riper, *Imagining Flight*, 11-12-27.
5. H.G. Wells, *De oorlog in de lucht. En meer in 't bijzonder, hoe 't Bert Smallways ging tijdens dezen krijg* (Amsterdam 1908).
6. *Het Volk*, 24 januari 1909, 8.
7. *De Telegraaf*, 8 juni 1913, 1.
8. Van Riper, *Imagining Flight*, 64.
9. *Haagsche Post*, 10 januari 1915, 4.
10. *De Telegraaf*, 12 februari 1916, 2.
11. Delen van dit hoofdstuk zijn gebaseerd op een artikel dat eerder verscheen in de *Militaire Spectator*: W.F.J. Linmans, "Grootbedrijf van Menschenslachting". Nederlandse dagbladen over de luchtoorlog, 1914-1940', *Militaire Spectator* 184:2 (2015) 71-82.
12. Van Riper, *Imagining Flight*, 64; *Het Leven*, 17 november 1914, 1395.
13. Kristel, *De oorlog van anderen*, 166, 171-175, 199.
14. H. van Lith, *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland (1914-1918)* (Zaltbommel 2001) 91-117; Kristel, *De oorlog van anderen*, 167-169, 180-183, 196.
15. *De Notenkraker*, 18 september 1915, 3.
16. *De Tijd*, 18 september 1915, 2.
17. *De Telegraaf*, 15 juni 1917, 2; *De Nieuwe Amsterdammer*, 23 juni 1917, bijvoegsel.
18. *NRC*, 5 augustus 1914, 6.

19. *De Tijd*, 18 september 1915, 1.
20. *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1918, 5.
21. J. Bourke, *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare* (Londen 1999) 46; C. Kristel, *De oorlog van anderen*, 166.
22. L. Rasson, *De kracht van het beeld. De Groote Oorlog op het witte doek* (Kalmthout 2014) 250.
23. Rasson, *De kracht van het beeld*, 253-256.
24. *Haagsche Post*, 14 januari 1928, 53.
25. *Het Vaderland*, 20 oktober 1928, 9.
26. *Het Volk*, 5 september 1928, 4.
27. *Haagsche Post*, 8 april 1933, 5.
28. *Haagsche Post*, 30 juli 1938, 9.
29. *Algemeen Handelsblad*, 15 juli 1929, 5.
30. *De Telegraaf*, 27 januari 1919, 5; *Algemeen Handelsblad*, 29 maart 1919, 2.
31. *De Amsterdammer*, 4 oktober 1919, 1.
32. *De Tijd*, 1 april 1919, 5.
33. Zie bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 20 maart 1919, 7; *De Telegraaf*, 20 maart 1919, 6; *De Amsterdammer*, 30 april 1921, 8.
34. *Haagsche Post*, 19 augustus 1933, 5.
35. M. Dierikx, *Luchtspiegelingen. Cultuurgeschiedenis van de luchtvaart* (Amsterdam 2008) 15-17, 20-21; Haapamaki, *The Coming of the Aerial War*, 23.
36. Haapamaki, *The Coming of the Aerial War*, 23.
37. *Algemeen Handelsblad*, 28 juni 1923, 6.
38. *Algemeen Handelsblad*, 18 november 1930, 15.
39. Bijvoorbeeld *Het Volk*, 14 mei 1923, 7.
40. *De Tribune*, 25 maart 1935, 5. Zie ook: *De Tribune*, 21 januari 1935, 1; *De Tribune*, 28 maart 1935, 5.
41. *De Tribune*, 23 november 1934, 3.
42. *Limburger Koerier*, 19 december 1934, 1. Zie ook de uitspraken van kapitein J.J. van Santen in *NRC*, 26 april 1924, 9.
43. *Algemeen Handelsblad*, 16 augustus 1934, 5.
44. *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1935, 3-4.
45. D. Starink, *De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939* (Amsterdam 2013) 150-151, 163, 176.
46. W.L.M. Adriaansen, *Jons Virulij. 1905-1986, vlieger en schrijver. Vleugels aan het woord gegeven* (Zaltbommel 2008) 148-160.
47. *De Groene Amsterdammer*, 24 april 1936, 2-3.
48. *De Groene Amsterdammer*, 12 oktober 1935, 4.
49. J.A.M.M. Janssen, 'Virulij, Adriaan (1905-1986)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/virulij>> geraadpleegd op 17 augustus 2017.

50. *De Telegraaf*, 24 april 1935, 9. Zie ook: *Het Volk*, 29 augustus 1933, 1; *Het Vaderland*, 29 augustus 1934, 1; *De Tijd*, 30 oktober 1934, 1; *De Tijd*, 7 oktober 1935, 7.
51. *De Groene Amsterdammer*, 18 mei 1935, 4-6.
52. *Het Vaderland*, 4 januari 1924, 1.
53. *De Grondwet*, 11 juli 1931, 5.
54. *Het Vaderland*, 16 december 1935, 7.
55. Zowel het *Algemeen Handelsblad* als de NRC deden uitgebreid verslag van Maas' toespraak: *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1924, 2; NRC, 8 maart 1924, 6.
56. *De Groene Amsterdammer*, 29 december 1934, 4.
57. R. Chickering en S. Förster, *The Shadows of Total War. Europe, East Asia, and the United States, 1919-1939* (Washington DC 2003) 13-14.
58. *De Maasbode*, 14 december 1923, 5.
59. *Het Vaderland*, 8 augustus 1936, 1.
60. *Haagsche Post*, 14 december 1935, 8.
61. *Het Vaderland*, 16 oktober 1935, 11.
62. *De Telegraaf*, 2 februari 1932, 5.
63. *Haagsche Post*, 13 mei 1939, 4.
64. *De Tijd*, 24 juli 1923, 5.
65. *Algemeen Handelsblad*, 20 maart 1923, 2.
66. Zie bijvoorbeeld *Het Volk*, 9 maart 1927, 1; *De Tribune*, 10 juli 1929, 5; *Vrede* 6:11 (november 1933) 146-147; *Vrede* 7:11 (november 1934) 146-151.
67. *De Telegraaf*, 11 juli 1931, 1.
68. *Algemeen Handelsblad*, 28 juli 1927, 1.
69. *Algemeen Handelsblad*, 18 november 1930, 15.
70. *De Telegraaf*, 14 april 1935, 14.
71. *De Grondwet*, 23 december 1933, 13.
72. *De Groene Amsterdammer*, 24 april 1936, 9.
73. *Haagsche Post*, 6 augustus 1938, 30. Zie ook: *De Telegraaf*, 18 september 1937, 6.
74. *Algemeen Handelsblad*, 30 april 1937, 6; *De Tijd*, 30 april 1937, 1.
75. Kershaw, *To Hell and Back*, 308.
76. *Algemeen Handelsblad*, 28 april 1937, 1.
77. Haapamaki, *The Coming of the Aerial War*, 92.
78. *De Telegraaf*, 27 april 1937, 14; *Algemeen Handelsblad*, 28 april 1937, 1.
79. *Haagsche Post*, 1 mei 1937, 2. Zie ook Haapamaki, *The Coming of the Aerial War*, 92; S.R. Grayzel, *At Home and Under Fire. Air Raids and Culture in Britain from the Great War to the Blitz* (Cambridge 2012) 182-189.
80. *De Gemeenschap* 13:6 (Utrecht 1937) 326. Het bericht werd overgenomen door *Het Vaderland*, 22 juli 1937, 9.
81. *De Telegraaf*, 18 september 1937, 6.
82. *Haagsche Post*, 20 februari 1937, 3.
83. *Het Vaderland*, 8 augustus 1937, 5.

84. *Het Vaderland*, 17 juli 1937, 1.
85. *Luchtgevaar*, 10 oktober 1938, 166.
86. *Haagsche Post*, 6 augustus 1938, 30.
87. *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1937, 2. Albarda deed deze uitspraak nadat de SDAP het ontwapeningsstandpunt formeel had laten vallen. Zie hoofdstuk 6.
88. *De Groene Amsterdammer*, 20 februari 1937, 10-II; *Algemeen Handelsblad*, 2 november 1938, 9; *Vrede*, 1 februari 1939, 26.
89. *Het Vaderland*, 8 augustus 1937, 5.
90. *Haagsche Post*, 13 februari 1937, 5.
91. *Haagsche Post*, 20 februari 1937, 3.
92. Haapamaki, *The Coming of the Aerial War*, 94-95.
93. *De Groene Amsterdammer*, 20 februari 1937, 10-II.
94. *Haagsche Post*, 29 mei 1937, 12.
95. R. Hartmans, *Geestdrift met verstand. Geschiedenis van De Groene Amsterdammer van 1877 tot nu* (Amsterdam 2020) 297.
96. *Haagsche Post*, 5 november 1938, 4.
97. *De Tijd*, 7 april 1937, 1.
98. *De Telegraaf*, 9 september 1938, 9. Zie E.F.W. Ludendorff, *Der totale Krieg* (München 1935).
99. *Haagsche Post*, 2 juli 1938, 13.
100. *Algemeen Handelsblad*, 8 juni 1938, 4.
101. Jan Engelman, 'Guernica', *De Gemeenschap. Jaargang 13* (Utrecht 1937) 326.
102. *Haagsche Post*, 13 mei 1939, 4.
103. *Haagsche Post*, 5 november 1938, 4.
104. *Haagsche Post*, 2 juli 1938, 13.
105. D. Starink, 'De jonge jaren van de luchtmacht. De geschiedenis van het luchtwapen in het Nederlandse leger tot 1939', *Militaire Spectator* 182:12 (2013) 536-547; P.E. van Loo en Q.J. van der Vegt, 'Een eeuw grondgebonden luchtverdediging', *Militaire Spectator* 186:5 (2017) 238-251.
106. *Algemeen Handelsblad*, 29 april 1927, 6.
107. W.H.M. de Natris, "'Geen bommenwerpers boven Leiden!' Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940', *Leids Jaarboekje* 104 (2012) 127-151, aldaar 129; P.E. van Loo e.a. (red.), *Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017* (Den Haag 2017) 54-55.
108. *Algemeen Handelsblad*, 12 maart 1935, 1.
109. *De Telegraaf*, 23 maart 1938, 5.
110. *Algemeen Handelsblad*, 5 mei 1935, 5.
111. Er waren in totaal 7 brochures. Bijvoorbeeld *Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming, Vlugschriften nr. 1 Algemeene beginselen van de bescherming der burgerbevolking tegen aanvallen uit de lucht* (Den Haag 1937).
112. Bijvoorbeeld *Het Vaderland*, 2 augustus 1934, 5; *Het Vaderland*, 29 augustus 1934, 1; *De*

- Groene Amsterdammer*, 16 februari 1935, 2; *Algemeen Handelsblad*, 11 mei 1935, 5.
113. N.P.M. Nuij, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen. Nederlandse defensie en chemische oorlogvoering, 1918-1939', *Militaire Spectator* 170:10 (2001) 532-542, aldaar 541.
114. *De Telegraaf*, 20 oktober 1933, 1-3.
115. *De Telegraaf*, 20 oktober 1933, 1-3.
116. *De Tijd*, 20 oktober 1933, 2.
117. *De Tijd*, 20 oktober 1933, 6.
118. J.H. van Riesen, 'De luchtbeschermingsoefening te Winterswijk', *Militaire Spectator* 103 (1934) 11-17.
119. *Algemeen Handelsblad*, 23 november 1933, 1; *De Telegraaf*, 23 november 1933, 5; *De Telegraaf*, 12 juni 1934, 6.
120. *De Telegraaf*, 8 april 1934, 9; *De Telegraaf*, 12 april 1934, 6; *De Telegraaf*, 6 mei 1934, 5; *De Telegraaf*, 23 mei 1934, 6; *De Telegraaf*, 1 juni 1934, 5; *De Telegraaf*, 2 juni 1934, 6; *De Telegraaf*, 13 september 1934, 5; *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1935, 5; *Het Leven*, 13 april 1935, z.p. [14].
121. *Leidsche Courant*, 14 december 1936, 3.
122. *De Telegraaf*, 11 december 1935, 5.
123. *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1938, 3; Nuij, 'Schrikbeeld gehuld in nevelen', 541.
124. K. Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Nijmegen 2006) 73, 87.
125. *De Telegraaf*, 29 september 1934, 5.
126. Bosma, *Schuilstad*, 84.
127. *Algemeen Handelsblad*, 16 juli 1937, 2.
128. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 2 september 1939, 2.
129. *Algemeen Handelsblad*, 2 maart 1938, 2-3.
130. *De Telegraaf*, 9 maart 1934, 9.
131. *Algemeen Handelsblad*, 16 juli 1937, 2; *De Telegraaf*, 17 juli 1937, 6.
132. Bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1933, 1; *Algemeen Handelsblad*, 1 mei 1935, 2; *Algemeen Handelsblad*, 2 maart 1938, 3.
133. *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1938, 3.
134. Bosma, *Schuilstad*, 88.
135. *Algemeen Handelsblad*, 2 maart 1938, 3; *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1938, 3.
136. Van Loo, *Verenigd op de grond*, 71-74.
137. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, 374.
138. *Algemeen Handelsblad*, 24 april 1937, 5.
139. *Haagsche Post*, 11 juni 1938, 3.

3 De giftige oorlog

1. H. Roozenbeek en J. van Woensel, *De geest in de fles. De omgang van de Nederlandse defensieorganisatie met chemische strijdmiddelen 1915-1997* (Amsterdam 2010) 17.

2. L.F. Haber, *The Poisonous Cloud. Chemical Warfare in the First World War* (Oxford 1986) 30-34.
3. *Algemeen Handelsblad*, 29 april 1915, 1.
4. *De Tijd*, 30 april 1915, 5.
5. Grayzel, *At Home and Under Fire*, 104.
6. *Haagsche Post*, 18 september 1920, 1501.
7. *Limburger Koerier*, 9 november 1933, 1.
8. Bijvoorbeeld *De Tijd*, 7 juli 1915, 5; *NRC*, 26 september 1915, 2; *NRC*, 15 oktober 1915, 2; *NRC*, 6 september 1918, 2.
9. L. van Bergen en M. Abbenhuis, 'De nieuwe dood. Over het gebruik van gifgas in de Eerste Wereldoorlog en de neutraliteit van Nederland en het Rode Kruis', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* dl. 25 (Soesterberg 2012) 21-48, aldaar 24-27.
10. Kristel, *De oorlog van anderen*, 124-127.
11. *De Telegraaf*, 22 november 1915, 2.
12. *Arnhemsche Courant*, 24 juni 1922, 5.
13. Bijvoorbeeld *Haagsche Post*, 18 september 1920, 1501; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 10 december 1921, 5; *Haagsche Post*, 12 augustus 1922, 1248; *De Grondwet*, 7 maart 1923, 1; *Nieuwe Venlosche Courant*, 10 maart 1923, 5; *Het Vaderland*, 24 augustus 1923, 1; *Algemeen Handelsblad*, 29 november 1923, 2; *Algemeen Handelsblad*, 15 januari 1924, 9; *Algemeen Handelsblad*, 22 januari 1924, 9. Ook in antimilitaristische en socialistische kringen kreeg de gasoorlog groeiende aandacht, bijvoorbeeld in *De wapens neder* 19:4 (april 1923) 1; *Het Volk*, 18 augustus 1923, 1; *Het Volk*, 20 augustus 1923, 1; *Het Volk*, 21 augustus 1923, 1. De brochures: D.H. Wester, *De Chemicaliën-oorlog* (Eibergen 1923); H. Hiensch, *De gasoorlog* (Den Haag 1923).
14. D. van Embden, *Nationale ontwapening of volksverdelging* (Rotterdam 1924) 14-16.
15. *De Telegraaf*, 1 oktober 1924, 3.
16. *De Amsterdammer*, 4 oktober 1924, 1.
17. Geciteerd in Moeyes, *De sterke arm*, 346-347. Zie ook Gasenbeek, *Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid*, 17.
18. Handelingen Eerste Kamer 1923-1924, 23 april 1924, 253-263; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 24 april 1924, 6.
19. W.U. Eckart, 'The Soldier's Body in Gas Warfare. Trauma, Illness, *Rentennot*, 1915-1933', in: B. Friedrich (red.), *One Hundred Years of Chemical Warfare. Research, Deployment, Consequences* (Springer Open Excess 2017) 213-227.
20. Van Embden, *Nationale ontwapening of volksverdelging*, 18, 26.
21. Zie voor een uitgebreide bespreking van dit standpunt hoofdstuk 7.
22. *De Maasbode*, 1 mei 1924, 5; *De Tijd*, 3 mei 1924, 5.
23. *Haagsche Post*, 9 augustus 1924, 1226-1227. Zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 3 oktober 1930, 1.
24. *De Groene Amsterdammer*, 26 juli 1924, 3.
25. Al sinds de jaren 1890 diende de dierentuin als locatie voor grote publieke aangelegen-

- heden zoals concerten, toneelvoorstellingen en bals: G.J.M. van Baarsel, 'De Haagse Dierentuin', *Holland Historisch Tijdschrift. Dierentuinen in Holland* 20:4/5 (1988) 238-250.
26. *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5.
 27. *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1.
 28. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 23 september 1924, 2; *Haagsche Courant*, 25 september 1924, 13.
 29. *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1.
 30. *Haagsche Courant*, 6 september 1924, 20; *Haagsche Courant*, 25 september 1924, 16; *Het Vaderland*, 29 september 1924, 4.
 31. *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1.
 32. *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5. Een *Tribune*-verslaggever schreef zelfs over 'duizenden' nieuwsgierigen die geen kaartje konden krijgen: *De Tribune*, 1 oktober 1924, 1-2.
 33. *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1.
 34. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 29 september 1924, 3; *Voorwaarts*, 1 oktober 1924, 5; *Het Vaderland*, 2 oktober 1924, 1.
 35. W. Klinkert, 'Death from the Air. The Resilience of Modern Society Militarily Put to the Test, 1900-35', in: L. van Bergen en E. Vermetten (red.), *The First World War and Health. Rethinking Resilience* (Leiden 2020) 16-38, aldaar 11.
 36. *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5.
 37. *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1924, 5-6.
 38. *Voorwaarts*, 1 oktober 1924, 7.
 39. *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5.
 40. *De Telegraaf*, 1 oktober 1924, 3.
 41. L. van Bergen, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog* (Den Haag 1999) 155-156.
 42. C.J. Snijders, *De ontwapenings- en weerloosheidspropaganda van Prof.Dr. D. van Embden. Rede voorbereid door den gep. Generaal G.J. Snijders, voor het openbaar debat van 30 september 1924, alsmede de door hem niet-uitgesproken repliek* (Den Haag 1924) 9, 18.
 43. *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1924, 5-6.
 44. *De Telegraaf*, 1 oktober 1924, 3.
 45. *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5.
 46. *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1924, 5-6; *Het Centrum*, 1 oktober 1924, 1; *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1.
 47. *Het Leven*, 4 oktober 1924, 1277.
 48. *Algemeen Handelsblad*, 29 september 1924, 14.
 49. *Het Vaderland*, 1 oktober 1924, 1; *Het Vaderland*, 2 oktober 1924, 1; *De Tijd*, 2 oktober 1924, 6; *Het Vaderland*, 3 oktober 1924, 3; *De Tijd*, 14 oktober 1924, 2.
 50. *Het Vaderland*, 3 oktober 1924, 3.
 51. *De Standaard*, 3 oktober 1924, 1.

52. Geciteerd in *Het Vaderland*, 2 oktober 1924, 1.
53. *Haagsche Post*, 4 oktober 1924, 1531. Verscheen tevens in *Algemeen Handelsblad*, 4 oktober 1924, 10; *De Tijd*, 6 oktober 1924, 2.
54. *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1924, 2.
55. *Het Volk*, 8 oktober 1924, 1-2; *Het Volk*, 16 oktober 1924, 12.
56. *Algemeen Handelsblad*, 8 oktober 1924, 3; *Het Vaderland*, 8 oktober 1924, 1; NRC, 8 oktober 1924, 2; *De Telegraaf*, 9 oktober 1924, 6.
57. *Het Vaderland*, 2 oktober 1924, 1; *Het Vaderland*, 3 oktober 1924, 3.
58. W. Klinkert, R.U.M.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar Lucht doelartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992) 29. Het resterende deel van deze paragraaf is gebaseerd op een publicatie die verscheen in *Leidschrift*: W.F.J. Linmans, 'Holle fantasterij en defaitistische sprookjes. Kapitein A.J. Maas (1883-1939) in het publieke debat over nationale ontwapening', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 32:2 (2017) 113-134. Enkele brochures van Maas zijn: A.J. Maas, *Nationale ontwapening in strijd met nationaal belang en internationale plicht. Eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid* (Den Haag 1925); Idem, *Ontwapening, Christendom en Volkenbond. Een betoog op principieelen grondslag tegen nationale ontwapening* (Assen 1929).
59. A.J. Maas, *Nationale ontwapening? De lucht- en gasoorlog en Prof. Dr. D. van Embden. Eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid* (Den Haag 1924) 13, 17.
60. Maas, *Nationale ontwapening?*, 7.
61. Ibidem, 51-53.
62. NRC, 18 januari 1928, 5.
63. Zie bijvoorbeeld *Haagsche Post*, 18 september 1920, 1501.
64. *De Telegraaf*, 29 december 1925, 10; *De Telegraaf*, 10 augustus 1928, 2; *Arnhemse Courant*, 20 augustus 1929, 5.
65. *Algemeen Handelsblad*, 15 januari 1924, 9.
66. NRC, 3 november 1924, 1.
67. *Algemeen Handelsblad*, 10 oktober 1924, 1; *Algemeen Handelsblad*, 22 oktober 1924, 2; NRC, 23 oktober 1924, 1; *Het Vaderland*, 27 oktober 1924, 1; NRC, 1 november 1924, 1; NRC, 3 november 1924, 1; NRC, 4 november 1924, 1; NRC, 5 november 1924, 1; *Algemeen Handelsblad*, 8 november 1924, 17; *Algemeen Handelsblad*, 21 november 1924, 10; *Algemeen Handelsblad*, 29 januari 1925, 1; NRC, 27 februari 1925, 1.
68. *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1925, 1.
69. Handelingen Tweede Kamer, 22 december 1924, 1316-1317.
70. Handelingen Eerste Kamer, 26 februari 1925, 336.
71. Vrijzinnig-Democratische Bond, *Tekst van het gifgasrapport van den Volkenbond met een antwoord van Prof. Dr. D. van Embden, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, op de brochure van kapitein Maas en andere bestrijding* (Amsterdam 1925).
72. *Voorwaarts*, 19 januari 1931, 5; *Het Volk*, 19 januari 1931, 5; *Het Volk*, 20 januari 1931, 5; *Voorwaarts*, 4 februari 1925, 10.
73. *De Telegraaf*, 30 oktober 1924, 5.

74. *De Groene Amsterdammer*, 20 juni 1925, 3.
75. Dat het Spaanse leger tussen 1922 en 1927, veelvuldig van mosterdgas gebruikmaakte voor de onderdrukking van de opstandige bevolking in het protectoraat Marokko was in Nederland zo goed als onbekend: Roozenbeek en Van Woensel, *De geest in de fles*, 19.
76. *Algemeen Handelsblad*, 22 mei 1928, 1; *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1928, 1; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 24 mei 1928, 1; *Algemeen Handelsblad*, 25 mei 1928, 1.
77. *Haagsche Post*, 16 juni 1928, 1030.
78. *Wereldkroniek*, 26 mei 1928, 139; *Arnhemsche Courant*, 5 augustus 1928, 5; *Limburger Koerier*, 12 augustus 1933, 1.
79. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 24 mei 1928, 1.
80. *Haagsche Post*, 30 maart 1929, 493.
81. *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1928, 6; *Het Vaderland*, 11 november 1928, 3; *Het Vaderland*, 7 december 1928, 2.
82. *Voorwaarts*, 9 november 1931, 9.
83. *Voorwaarts*, 12 november 1931, 12.
84. Kamervragen Eerste Kamer, 1927-1928 nummer 27, 'Vragen van den heer van Embden betreffende het gebruik van fosgeengas en andere gassen als oorlogsmiddelen'.
85. *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1928, 1.
86. *NRC*, 1 juli 1928, 5.
87. Ch.W.F. Winckel en A. Colaço Belmonte, *Het Nederlandsche Roode Kruis in Ethiopië. Waar onze vlag eens wapperde* (Amsterdam 1936) 81-82; Roozenbeek en Van Woensel, *De geest in de fles*, 19.
88. R. Harris en J. Paxman, *A Higher Form of Killing. The Secret History of Chemical and Biological Warfare* (Londen 1982) 51.
89. *Het Vaderland*, 16 november 1935, 1.
90. *De Tribune*, 5 maart 1937, 8.
91. *Algemeen Handelsblad*, 22 april 1936, 5.
92. Het ooggetuigenverslag verscheen ook op de voorpagina van *De Tribune*, 24 april 1936, 1.
93. *Haagsche Post*, 11 januari 1936, 1.
94. *De Tijd*, 25 maart 1936, 1.
95. *Het Vaderland*, 16 december 1935, 7.
96. *Haagsche Post*, 24 augustus 1935, 8.
97. *Algemeen Handelsblad*, 3 maart 1937, 17.
98. *NRC*, 12 juli 1925, 5; *Het Vaderland*, 12 oktober 1927, 1; *De Telegraaf*, 2 februari 1930, 5; *Het Volk*, 23 februari 1932, 5.
99. *NRC*, 12 juli 1925, 5.
100. *De Telegraaf*, 2 februari 1930, 5.
101. *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1930, 2; *Algemeen Handelsblad*, 24 juni 1930, 3.

102. *Het Vaderland*, 27 februari 1939, 1.
103. *Volk en Vaderland*, 28 maart 1936, 2.
104. *Volk en Vaderland*, 2 mei 1936, 4.
105. *De Tribune*, 29 april 1936, 1.
106. *De Tribune*, 24 april 1936, 1.
107. *De Groene Amsterdammer*, 19 oktober 1935, 1.
108. *De Nieuwe Amsterdammer*, 8 mei 1915, bijvoegsel; *Het Leven*, 10 mei 1924, 599; *De Telegraaf*, 3 november 1929, 5.
109. *Oorlog of Vrede*, 11 februari 1932, 63; *Vrede* 4:10 (oktober 1931) 5; *De Notenkraaker*, 29 mei 1915.
110. *NRC*, 17 mei 1929, 17.
111. *Het Leven*, 28 september 1915, 1214.
112. *De Notenkraaker*, 2 oktober 1915, z.p.
113. Vergelijkbaar is de prent van George van Raemdonck in *De Notenkraaker*, 14 januari 1933, 14.
114. *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1.
115. *Het Volk*, 4 oktober 1928, 4; *De Telegraaf*, 19 januari 1929, 5.
116. *De Telegraaf*, 19 januari 1929, 5; Idem, 8 maart 1931, 5; Idem, 6 april 1934, 5; Idem, 30 september 1934, 5; Idem, 7 maart 1935, 5; Idem, 15 maart 1935, 5; Idem, 21 maart 1935, 5; Idem, 9 april 1934, 5; Idem, 23 september 1936, 5.
117. Zie bijvoorbeeld *De Tribune*, 23 juni 1934, 1; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 januari 1937, 9.
118. *Het Leven*, 27 december 1930, 1682-1683.
119. *Het Volk*, 20 oktober 1933, 1.
120. *De Telegraaf*, 27 mei 1934, 1.
121. *Algemeen Handelsblad*, 18 mei 1935, 7.
122. *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1933, 1; *Leeuwarder Nieuwsblad*, 28 oktober 1933, 14.
123. *Het Volk*, 17 juli 1933, 2; *Het Volk*, 24 oktober 1933, 13; *De Fakkel*, 21 december 1934, 9; *De Tribune*, 22 mei 1936, 3.
124. *Vrede* 6:9 (september 1933) 123-124; *Vredesrijd* 6:3 (januari 1934) 18-19.
125. A.M. de Ranitz, *Louis Raemaekers. 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014).
126. *De Telegraaf*, 22 augustus 1929, 5. Zie ook *Oorlog of Vrede*, kerstnummer 1931, 497.
127. Grayzel, *At Home and Under Fire*, 104.
128. Zie bijvoorbeeld *De Tijd*, 14 juni 1933, 5; *Limburger Koerier*, 19 december 1934, 1; *De Telegraaf*, 21 maart 1935, 10; *Provinciale Noordbrabantse Courant*, 3 april 1936, 10; *Algemeen Handelsblad*, 26 maart 1938, 3; *Algemeen Handelsblad*, 29 maart 1938, 3.
129. *Haagsche Post*, 8 oktober 1926, 1729.
130. *De Telegraaf*, 16 augustus 1929, 5.
131. *Haagsche Post*, 15 juli 1939, 6.

132. *Algemeen Handelsblad*, 26 maart 1938, 3.
133. *De Banier*, 11 februari 1938, 3; *Algemeen Handelsblad*, 3 augustus 1938, 3; *De Waag*, 27 augustus 1938, 762-763; *Haagsche Post*, 15 juli 1939, 6.
134. *Het Vaderland*, 7 januari 1940, 11.
135. Geciteerd in *De Telegraaf*, 9 december 1934, 14.
136. Y. Foppema, *Gas! Zijn wij weerloos?* (Velsen 1934) 83-84, 114.
137. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 25 juli 1925, 5.

4 De dodende straat

1. F. de Sinclair [pseud. August Herman van der Feen], *De ontdekking van Joost Gelderop* (Amsterdam 1923) 45-46, 164, 202-205.
2. W.J.M.A. Asselbergs, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 9* ('s-Hertogenbosch 1975) 368.
3. Het eerste deel verscheen in *Eigen Haard* 49:3 (januari 1923).
4. W.J. Fanning jr., *Death rays and the popular media, 1876-1939. A Study of Directed Energy Weapons in Fact, Fiction and Film* (Jefferson 2015) 8-9, 49.
5. *De Tijd*, 28 december 1895, 1; *De Standaard*, 28 december 1895, 1; *De Grondwet*, 21 januari 1896, 1.
6. *Haagsche Post*, 29 maart 1924, 465. Zie ook *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 27 maart 1924, 5; *De Noord-Ooster*, 10 april 1924, 8; *De Gooi- en Eemlander*, 4 mei 1924, 4.
7. H.G. Wells, *De strijd der werelden* (Amsterdam 1899, vertaald door B. Canter) 37-38.
8. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 15 maart 1918, 4; *Haagsche Courant*, 7 december 1918, 8; *Bredasche Courant*, 28 december 1918, 8.
9. *Algemeen Handelsblad*, 26 april 1925, 7; *De Kunst* 18:969 (augustus 1926) 558.
10. *De Telegraaf*, 1 juni 1924, 5.
11. *De Telegraaf*, 2 juni 1924, 5.
12. *De Telegraaf*, 10 april 1924, 4.
13. *Het Leven*, 10 mei 1924, 597.
14. *De Maasbode*, 10 april 1924, 5.
15. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 mei 1924, 1. Zie ook *Haagsche Courant*, 21 mei 1924, 1; *Delftsche Courant*, 26 mei 1924, 1.
16. *De Maasbode*, 27 mei 1924, 6.
17. *De Telegraaf*, 31 mei 1924, 2.
18. *De Tribune*, 12 april 1924, 1.
19. *De Telegraaf*, 31 mei 1924, 2.
20. *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 7 juni 1925, 6. Zie ook *Het Leven*, 10 mei 1924, 597.
21. *De Telegraaf*, 19 oktober 1932, 5.
22. *De Maasbode*, 23 mei 1924, 1.
23. *De Telegraaf*, 31 mei 1924, 2.

24. *De Telegraaf*, 25 mei 1924, 5.
25. *De Maasbode*, 10 april 1924, 5.
26. *Het Volk*, 31 mei 1924, 5.
27. *Haagsche Post*, 7 juni 1924, 883.
28. *De Telegraaf*, 1 juni 1924, 2.
29. *Haagsche Post*, 9 mei 1925, 742.
30. *NRC*, 27 mei 1924, 5; *De Maasbode*, 27 mei 1924, 6; *Het Volk*, 27 mei 1925, 8.
31. *De Telegraaf*, 1 juni 1924, 5; *De Telegraaf*, 2 juni 1924, 5. De artikelen verschenen ook in *Het Centrum*, 5 juni 1924, 5.
32. *De Telegraaf*, 28 mei 1936, 2. Zie ook *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 28 mei 1935, 1; *Leeuwarder Courant*, 28 mei 1936, 1; *De Tijd*, 28 mei 1936, 2; *De Banier*, 28 mei 1936, 4; *Het Vaderland*, 28 mei 1936, 2.
33. *Leeuwarder Courant*, 6 juni 1924, 9.
34. *De Telegraaf*, 28 mei 1936, 2.
35. *De Telegraaf*, 24 mei 1924, 2; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 24 mei 1924, 5.
36. *Tilburgsche Courant*, 25 mei 1928, 8.
37. *De Telegraaf*, 2 juni 1924, 5.
38. *Wereldkroniek*, 4 september 1920, 362-363. Zie ook *Wereldkroniek*, 22 januari 1921, 677.
39. Zie bijvoorbeeld *Haagsche Post*, 10 januari 1914, 8; *Haagsche Post*, 7 maart 1914, 5; *Het Leven*, 9 januari 1932, 50-51.
40. *De Telegraaf*, 7 december 1926, 2.
41. H. Wijfjes en B. Hogenkamp, 'De dageraad van de eeuw van beeld en geluid', in: B. Hogenkamp, S. de Leeuw en H. Wijfjes, *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland* (Hilversum 2012) 18-57, aldaar 45-51.
42. Zie bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 2 juni 1924, 5.
43. *De Noord-Ooster*, 21 juli 1934, 9.
44. *De Noord-Ooster*, 2 juli 1932, 9.
45. *De Noord-Ooster*, 6 juli 1935, 19.
46. *De Noord-Ooster*, 21 juli 1934, 9.
47. *De Noord-Ooster*, 8 augustus 1936, 12.
48. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 13 juni 1925, 6.
49. *De Telegraaf*, 9 augustus 1924, 11.
50. *Bredasche Courant*, 25 april 1935, 3; Fanning jr., *Death Rays and the Popular Media*, 8.
51. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 2 mei 1935, 5; *Eindhovenensch Dagblad*, 4 mei 1935, 13.
52. Zie bijvoorbeeld *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 14 augustus 1925, 1; *De Tribune*, 31 december 1926, 5; *De Telegraaf*, 6 juni 1934, 1; *Nieuwe Venlosche Courant*, 8 juni 1934, 1; *Algemeen Handelsblad*, 10 september 1935, 2; *Bredasche Courant*, 10 november 1937, 7; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 21 mei 1938, 13; *De Maasbode*, 4 november 1938, 2; *De Tijd*, 4 november 1938, 3.
53. *Tilburgsche Courant*, 25 mei 1928, 8.

54. *Algemeen Handelsblad*, 17 mei 1935, 1; *De Grondwet*, 17 mei 1935, 1.
55. *De Telegraaf*, 18 mei 1937, 5.
56. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 15 september 1930, 16.
57. *De Tribune*, 31 december 1926, 5.
58. *De Telegraaf*, 19 oktober 1932, 5.
59. Dat blijkt uit hetgeen Fanning jr. schreef in *Death Rays and the Popular Media*, passim.
60. *Haagsche Post*, 31 mei 1924, 835.
61. *De Roskam*, 12 juni 1924, 91.
62. *De Telegraaf*, 25 mei 1924, 5.
63. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 april 1934, 10-11.
64. *De Tijd*, 26 november 1935, 7.
65. O. von Hanstein, *De dodende straal* ('s-Hertogenbosch 1935, vertaald door H.A. Schmidt) 137.
66. *NRC*, 26 november 1927, 20.
67. *Haagsche Courant*, 3 januari 1924, 7.
68. Geciteerd in *Den Gulden Winckel* 26 (1927) 239. Oorspronkelijk E. Perochon, *Buiten eigen grenzen (een toekomstbeeld)* (Utrecht 1927).
69. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 20 maart 1925, 10.
70. *Limburger Koerier*, 15 februari 1930, 17.
71. *Het Vaderland*, 7 juni 1926, 5.
72. *Het Volk*, 14 februari 1924, 11; *Algemeen Handelsblad*, 26 april 1925, 7; *De Telegraaf*, 13 februari 1927, 4; *Algemeen Handelsblad*, 14 februari 1927, 12; *Het Vaderland*, 14 februari 1927, 5; *De Tijd*, 14 februari 1927, 8; *De Groene Amsterdammer*, 19 februari 1927, 16; *De Kunst* 18:969 (1925/1926) 558; *De Kunst* 19:995 (1926-1927) 242-243.
73. IJ. Vissel, *De doodende straal. Tooneelspel in drie bedrijven* (Naarden 1925) 36.
74. In februari 1926 speelde de arbeiderstoneelvereniging Kunst en Strijd het stuk in opdracht van de Rotterdamse afdeling van de Nooit-Meer-Oorlog-Federatie: *Voorwaarts*, 20 februari 1926, 3; *Voorwaarts*, 25 februari 1926, 11. De vereniging Enschedesch Vrije Tooneel voerde het stuk op in maart 1934: *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 12 maart 1934, 7. In 1937 was het stuk te zien in het socialistische clubgebouw Nieuwendammerham in Amsterdam-Noord: *De Tribune*, 23 januari 1937, 8.
75. De film werd in juli onder andere vertoond in het Amsterdamse Scala Theater in de Haarlemmerstraat, het Rialto-theater in de Vlamingstraat in Den Haag, in augustus in het Rotterdamse Cinema Palace en als hoofdfilm in het Groot Luxor Theater in Breda: *Haagsche Courant*, 12 juli 1924, 5; *NRC*, 6 augustus 1924, 8; *Bredasche Courant*, 19 augustus 1924, 4.
76. *NRC*, 6 augustus 1924, 8.
77. *Haagsche Courant*, 19 juli 1924, 6.
78. *Haagsche Courant*, 17 juli 1924, 3.
79. *De Tribune*, 23 juni 1924, 4.
80. *Voorwaarts*, 19 februari 1927, 11; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 juni 1936, 2; *Arnhem-*

- sche Courant*, 13 augustus 1938, 7; *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1938, 10; *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 april 1939, 7; *Algemeen Handelsblad*, 30 december 1939, 9; *Limburger Koerier*, 16 maart 1940, 9.
81. Over de voorkeuren en samenstelling van het bioscooppubliek weten we helaas weinig, maar de recensies en looptijd van de film zijn een belangrijke indicatie van zijn populariteit. K. Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen', in: K. Dibbets en F. van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 229-270, aldaar 244.
 82. *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1933, 2; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 31 augustus 1933, 8; *De Grondwet*, 10 februari 1934, 3; *Haagsche Courant*, 29 maart 1934, 3; *Eindhovens Dagblad*, 3 maart 1934, 3; *Eindhovens Dagblad*, 9 augustus 1935, 2; *Het Vaderland*, 24 juni 1937, 4; *De Tijd*, 23 maart 1938, 7; *De Telegraaf* 6 oktober 1939, 4.
 83. *Het Volk*, 22 juli 1933, 3.
 84. *De Grondwet*, 27 september 1939, 3.
 85. *De Standaard*, 27 april 1940, 3. Zie ook *Het Vaderland*, 3 februari 1940, 1-3.
 86. *De Telegraaf* 21 januari 1940, 3.
 87. Fanning jr., *Death Rays and the Popular Media*, 114-115.
 88. *Het Vaderland*, 21 oktober 1939, 9; *Arnhemse Courant*, 2 december 1939, 3; *Algemeen Handelsblad*, 30 december 1939, 9; *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 27 januari 1940, 3; *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 februari 1940, 2; *Limburger Koerier*, 16 maart 1940, 9; *Delfische Courant*, 6 april 1940, 7.
 89. *Algemeen Handelsblad*, 23 september 1939, 1.
 90. *De Telegraaf* 21 januari 1940, 3.
 91. *Algemeen Handelsblad*, 23 maart 1940, 7; *Algemeen Handelsblad*, 30 maart 1940, 11. Zie ook *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 maart 1940, 11; *Het Vaderland*, 4 april 1940, 5.
 92. Een oude maar daarom niet minder indrukwekkende psychologische studie naar de emotionele reacties op de aanvallen op Hiroshima en Nagasaki is I.L. Janis, *Air War and Emotional Stress. Psychological Studies of Bombing and Civilian Defense* (1951 New York).
 93. *Haagsche Post*, 14 maart 1914, 2-3.
 94. *Haagsche Post*, 16 mei 1914, 9.
 95. *Het Leven*, 17 mei 1930, 650.

5 Romantiek en realiteit

1. *Algemeen Handelsblad*, 9 november 1928, 1.
2. Kristel, *De oorlog van anderen*, 124-129, 138-147.
3. *Algemeen Handelsblad*, 8 september 1917, 6-7.
4. *Algemeen Handelsblad*, 9 november 1928, 1.
5. H. Barbusse, *Het vuur. Dagboek van een escouade* (Amsterdam 1918, vertaald door Andries de Rosa); W. van Toorn, *Emanuel Querido. 1871-1943. een leven met boeken* (Amsterdam 2015) 118-119.

6. Hynes, *A War Imagined*, 423-449.
7. *Het Vaderland*, 9 oktober 1929, 8.
8. *Bredasche Courant*, 22 april 1929, 1.
9. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 25 november 1929, 8.
10. *Algemeen Handelsblad*, 9 november 1928, 1.
11. M. Eksteins, 'All Quiet on the Western Front and the Fate of a War', *Journal of Contemporary History* 15 (1980) 345-366, aldaar 354.
12. *NRC*, 20 maart 1929, 18; *Het Volk*, 10 april 1929, 8.
13. Eksteins, *Rites of Spring*, 276.
14. BVD 59/76 Door de CID opgestelde lijst van links-extremistische personen geordend per gemeente, met alfabetische klapper (1939) 320, <<http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/2200-2299/2232.pdf>> geraadpleegd op 26 april 2018; Lijst van Nederlandse revolutionairen, 1924 (105), <<http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0500-0599/552.pdf>> geraadpleegd op 26 april 2018; Erven J. Bijleveld, *Bijleveld 150. Honderdvijftig jaar boekhandel en uitgeverij Erven J. Bijleveld op Janskerkhofnummer 7* (Utrecht 2015) 6.
15. M. Koolhaas, 'All Quiet on the Western Front. De vergeten film van het beroemde boek', <<http://www.npogeschiedenis.nl/wot/artikelen/All-quiet-on-the-Western-front-de-film-remarque-1930.html>> geraadpleegd op 4 augustus 2016.
16. *Voorwaarts*, 8 april 1929, 12.
17. *De Maasbode*, 14 september 1929, 9; *Het Centrum*, 18 september 1929, 5.
18. *NRC*, 20 maart 1929, 18; J.F. Otten, 'Helden aan het front', *Den Gulden Winckel* 28 (1929) 80-82, aldaar 81.
19. E.M. Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws* (Utrecht 1929, vertaald door A. Salomons) 212.
20. *De Standaard*, 8 juni 1929, 12.
21. Zie bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 19 april 1929, 9; *Haagsche Courant* 27 april 1929, 6; *Het Vaderland*, 23 april 1929, 9. Voor een uitgebreide analyse van de ontvangst in Duitsland, zie T.F. Schneider, *Erich Maria Remarques Roman 'Im Westen nichts Neues'. Text, Edition, Entstehung, Distribution und Rezeption (1928-1930)* (Tübingen 2004) 361-372; W. von Sternburg, 'Als wäre alles das letzte Mal'. *Erich Maria Remarque. Eine Biographie* (Keulen 1998) 155.
22. *Het Volk*, 29 april 1929, 7.
23. *Eindhovens Dagblad*, 13 december 1929, 9.
24. *De Telegraaf*, 19 april 1929, 9.
25. *Het Volk*, 25 september 1930, 15.
26. *Eindhovens Dagblad*, 3 januari 1930, 9.
27. Bijvoorbeeld Otten, 'Helden aan het front', 81; *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1929, 20.
28. *NRC*, 20 maart 1929, 18
29. Von Sternburg, 'Als wäre alles das letzte Mal', 75-81; Eksteins, 'All Quiet on the Western Front and the Fate of a War', 345; Eksteins, *Rites of Spring*, 278-283; Schneider, *Erich Maria Remarques Roman*, 233-250.

30. Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, z.p.
31. Otten, 'Helden aan het front', 81-82.
32. *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1929, 20. Zie ook *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 18 april 1929, 1.
33. Hynes, *A War Imagined*, 426.
34. *Eindhovens Dagblad*, 13 december 1929, 9.
35. Geciteerd in *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 3 januari 1930, 5.
36. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 18 april 1929, 1.
37. H.W. Poort, 'Het beroemde oorlogsboek', *De Opbouw* 12 (1929-1930) 38-42.
38. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 18 april 1929, 1.
39. J. Veldkamp, 'Oorlogsliteratuur', *Stemmen des Tijds* 19:11 (1930) 427-450, aldaar 430.
40. *Eindhovens Dagblad*, 3 januari 1930, 9.
41. NRC, 20 maart 1929, 18.
42. Zie bijvoorbeeld *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 11 mei 1929, 11.
43. *Het Vaderland*, 23 april 1929, 9.
44. *Haagsche Courant*, 27 april 1929, 6.
45. *Het Vaderland*, 23 april 1929, 9.
46. *Voorwaarts*, 29 april 1929, 7.
47. J.C. Bloem, 'Het succesboek van den oorlog', *De Gemeenschap*, 5:7/8 (1929) 280-284, aldaar 281; J.C. Bloem, 'Nogmaals Im Westen nichts Neues, ditmaal met een groote N', *De Vrije Bladen* (1929) 401-403, aldaar 402-403.
48. *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1929, 20.
49. *Het Vaderland*, 3 mei 1931, 9.
50. *Het Vaderland*, 20 april 1930, 5. Zie ook *Het Volk*, 12 mei 1930, 3.
51. *Het Vaderland*, 9 oktober 1929, 8.
52. *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1.
53. *De Groene Amsterdammer*, 4 mei 1929, 8.
54. *De Telegraaf*, 22 februari 1930, 9.
55. Hynes, *A War Imagined*, 426; Fussell, *The Great War and Modern Memory*, 8-38.
56. *Het Vaderland*, 9 oktober 1929, 8.
57. Geciteerd in *De Maasbode*, 24 april 1929, 9. Oorspronkelijk Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, 95-96.
58. Geciteerd in *Haagsche Courant*, 27 april 1929, 6.
59. NRC, 20 maart 1929, 18.
60. *Eindhovens Dagblad*, 5 juni 1929, 1.
61. *Het Centrum*, 7 januari 1930, 5.
62. *De Tijd*, 25 oktober 1929, 14.
63. *De Maasbode*, 14 juli 1940, 6.
64. Geciteerd in *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 9 juli 1931, 5. Oorspronkelijk A.M. Frey, *Funk. Ziekendrager aan het westelijk front* (Utrecht 1929, vertaald door J.L. van der Moer) 99-100.

65. *De Tijd*, 25 oktober 1929, 14.
66. *De Maasbode*, 14 oktober 1929, 10.
67. *De Tijd*, 25 oktober 1929, 14.
68. *Bouwen en Bewaren*, 8 mei 1931, 83-85.
69. Geciteerd in B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland, 1918-1938* (Wageningen 1964) 167.
70. *De Standaard*, 8 juni 1929, 12.
71. J. Veldkamp, 'Remarque en de waarheid', *Stemmen des Tijds* 20:4 (1931) 358-395, aldaar 365. Veldkamp baseerde zich op de collectie *Kriegsbriefe gefallener Studenten*, geselecteerd door Philipp Witkop.
72. Geciteerd in Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 165-167. Zie ook *De Standaard*, 29 december 1929, 7.
73. *De Maasbode*, 24 april 1929, 9.
74. G. van der Bruggen, 'Parochiebibliotheken', in: *Memoreeks. Herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholiek leven* 8 (Nijmegen 1979) 18-31, aldaar 21.
75. J.K. van Eerbeek, *Lichting '18* (Kampen 1932) 145-146.
76. Van Eerbeek, *Lichting '18*, 290-291.
77. Vgl. Moeyes, *Buiten schot*, 464-465; H. Werkman, *De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937)* (Hilversum 2004) 282-283.
78. *De Standaard*, 18 oktober 1933, 1.
79. H.J. Langeveld, *Protestants en progressief: de Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Den Haag) 1-17, 109-110.
80. Bijvoorbeeld *De Strijder*, 15 oktober 1929, 4; *De Strijder*, 10 oktober 1931, 4.
81. *De Strijder*, 15 februari 1930, z.p.
82. J.J. Buskes, *De drie groote vragen* (Amsterdam 1929) 16-17.
83. A. Kelly, *Cinema and the Great War* (Londen 1997) 48; A. Kelly, *All Quiet on the Western Front. The Story of a Film* (Londen 2002) 99; M. Eksteins, 'War, Memory and Politics. The Fate of the Film *All Quiet on the Western Front*', *Journal of Contemporary History* 15:2 (1980) 60-82, aldaar 63.
84. Von Sternburg, *'Als wäre alles das letzte Mal'*, 151-154; Kershaw, *To Hell and Back*, 250.
85. *Algemeen Handelsblad*, 8 december 1930, 6.
86. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 6 december 1930, 1; *Tilburgsche Courant*, 6 december 1930, 5; *Algemeen Handelsblad*, 6 december 1930, 5.
87. *Algemeen Handelsblad*, 9 december 1930, 3.
88. *Tilburgsche Courant*, 9 december 1930, 5.
89. *Voorwaarts*, 12 december 1930, 2. Duitsland was niet het enige land waar de film ophef veroorzaakte. Ook in Italië, Oostenrijk en Polen werd de film verboden. Verschillende andere landen bedongen een aangepaste versie, waarin enkele controversiële scènes waren verwijderd. Overigens werd het filmverbod in Duitsland in september 1931, na een wijziging in de Duitse filmwet, opgeheven. Na de machtsovername van Hitler in het voorjaar van 1933 werden zowel de film als het boek opnieuw verboden.

90. *Voorwaarts*, 12 december 1930, 2.
91. *Algemeen Handelsblad*, 12 december 1930, 5; *De Telegraaf*, 15 december 1930, 1.
92. *Het Vaderland*, 4 februari 1931, 9.
93. *Algemeen Handelsblad*, 22 januari 1931, 12.
94. *Algemeen Handelsblad*, 23 januari 1931, 9.
95. *Het Volk*, 23 januari 1931, 13.
96. *De Telegraaf*, 7 maart 1931, 16.
97. *Het Vaderland*, 6 februari 1931, 7; *De Telegraaf*, 7 februari 1931, 6.
98. *Het Vaderland* vermeldt verder Breda, Roosendaal, Maassluis, Gouda en Beverwijk: *Het Vaderland*, 27 maart 1931, 9.
99. Omdat de gemiddelde Nederlandse bioscoopbezoeker Duitstalige films beter kon verstaan dan Engelstalige, draaide in Nederland de nagesynchroniseerde, Duitse versie. K. Dibbets, *Spreekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland, 1928-1933* (Amsterdam 1993) 94-95.
100. *Het Vaderland*, 4 februari 1931, 9.
101. *Algemeen Handelsblad*, 18 februari 1931, 2.
102. *De Telegraaf*, 7 maart 1931, 16.
103. *De Tijd*, 16 maart 1931, 11.
104. *Haagsche Post*, 31 januari 1931, 10.
105. *De Groene Amsterdammer*, 24 januari 1931, 6-7.
106. *Haagsche Post*, 27 januari 1940, 10.
107. *Het Vaderland*, 12 september 1929, 9.
108. J.C. Chambers, 'All Quiet on the Western Front (1930). The Antiwar Film and the Image of the First World War', *Historical Journal of Film, Radio and Television* 14:4 (1994) 377-411; Eksteins, 'War, Memory and Politics', 62.
109. *Algemeen Handelsblad*, 23 januari 1931, 9.
110. *Het Volk*, 23 januari 1931, 13.
111. *Het Vaderland*, 12 september 1929, 9.
112. *De Telegraaf*, 2 maart 1929, 9.
113. *Het Volk*, 28 februari 1929, 13.
114. *De Telegraaf*, 11 november 1933, 13; *Haagsche Post*, 27 januari 1940, 10.
115. *De Telegraaf*, 11 november 1933, 13.
116. *Het Vaderland*, 4 februari 1931, 9.
117. *De Tijd*, 2 oktober 1930, 9.
118. *Haagsche Post*, 31 januari 1931, 10.
119. *NRC*, 16 januari 1927, 4.
120. *Het Volk*, 23 januari 1931, 13; *Haagsche Post*, 31 januari 1931, 10; *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1939, 9; *Haagsche Post*, 27 januari 1940, 10. Zie ook S. Hall en S. Neale, *Epics, Spectacles and Blockbusters. A Hollywood History* (Detroit 2010).
121. *De Telegraaf*, 11 november 1933, 13.
122. *Het Volk*, 28 februari 1929, 13.

123. *De Telegraaf*, 18 februari 1931, 5.
124. *De Groene Amsterdammer*, 21 februari 1931, 5.
125. *Het Volk*, 18 februari 1931, 1; *Het Vaderland*, 18 februari 1931, 1; *De Telegraaf*, 18 februari 1931, 5; *Haagsche Post*, 21 februari 1931, 1; *De Telegraaf*, 23 februari 1931, 5.
126. *De Telegraaf*, 12 mei 1933, 1; *De Tijd*, 14 mei 1933, 1.
127. *Het Volk*, 21 februari 1931, 1.
128. *Algemeen Handelsblad*, 27 februari 1931, 2.
129. *De Telegraaf*, 7 maart 1931, 16.
130. *Haagsche Post*, 14 maart 1931, 2.
131. *Het Vaderland*, 6 februari 1931, 3.
132. Zie bijvoorbeeld *Nieuw Nederland*, 15 november 1938, 78; *Het Nationale Dagblad*, 20 juni 1940, 3; *Volk en Vaderland*, 31 januari 1941, 7; *Volk en Vaderland*, 13 februari 1942, 4.
133. *De Bezem*, 7 juni 1929, 4.
134. *De Bezem*, 22 november 1929, 4.
135. *De Bezem*, 27 september 1929, 2-3.
136. *Het Vaderland*, 6 februari 1931, 3.
137. *Het Vaderland*, 7 februari 1931, 1.
138. *De Telegraaf*, 23 januari 1931, 9. Zie ook *De Tijd*, 23 januari 1931, 10.
139. *Algemeen Handelsblad*, 23 januari 1931, 9.
140. *De Maasbode*, 24 april 1929, 9.
141. Zie bijvoorbeeld *Het Volk*, 18 mei 1929, 4; *De Arbeid* 24:17 (april 1929) 4; *De Wapens Neder*, 1 mei 1929, 6.
142. *Voorwaarts*, 29 april 1929, 7.
143. *Het Vaderland*, 4 februari 1931, 9.
144. *Haagsche Post*, 31 januari 1931, 10.
145. *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1939, 9.
146. *Haagsche Post*, 25 mei 1929, 879; *Haagsche courant*, 27 april 1929, 6.
147. *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1929, bijvoegsel.
148. *Het Vaderland*, 23 april 1929, 9.
149. *Het Vaderland*, 20 april 1930, 5.
150. *Arnhemse Courant*, 20 augustus 1929, 5.
151. *Haagsche Post*, 31 januari 1931, 10.
152. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 18 april 1929, 1. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 9 november 1928, 1.
153. *Eindhovens Dagblad*, 3 januari 1930, 9.
154. C. Tazelaar, 'Oorlogsboeken (literaire kroniek)', *Stemmen des Tijds* 19:9 (september 1930) 270-184, aldaar 273.
155. *Het Volk*, 29 april 1929, 7.

6 De vredesbeweging

1. *Haarlems Dagblad*, 13 juni 1931, 1-2; *Haarlems Dagblad*, 17 juni 1931, 1.
2. *Haarlems Dagblad*, 6 juli 1931, 1.
3. *Algemeen Handelsblad*, 6 juli 1931, 1.
4. *Haarlems Dagblad*, 17 juni 1931, 1.
5. *Haarlems Dagblad*, 7 juli 1931, 1.
6. *De Tribune*, 17 juli 1931, 5.
7. *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1931, 1; J. van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005) 57.
8. Grayzel, *At Home and Under Fire*, 162.
9. *Haarlems Dagblad*, 10 september 1931, 1; *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1931, 5.
10. *Haarlems Dagblad*, 6 juli 1931, 1.
11. R. Ermers e.a. (red.), *De wapens neder 1. De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen 1985) 139-155.
12. Hiertoe behoorde ook de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid (ivvv). M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1995).
13. iisg biografisch portaal ondernemers, 'Peereboom, Robert Willem Pieter (1891-1956)', <http://www.iisg.nl/ondernemers/ondernemers/ondernemer_2221.php?search_string=peereboom> geraadpleegd op 29 juni 2018.
14. Geciteerd in J. van Hessen, 'De Nederlandse jeugdbeweging van oorlog tot oorlog', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 24-41, aldaar 27.
15. Dit beknopte overzicht is gebaseerd op Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie, soziale Revolution und soziale Verteidigung*, 224-255. Zie ook Gaasenbeek en Hietland, *Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid*, 16-19; M. van 't Hof, 'De Nooit-Meer-Oorlog-Federatie (NMOF), 1924-1933', in: J.P.A. van Vugt en L. van Bergen, *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Amsterdam 1988) 41-50. Voor een overzicht van buitenlandse vredesbewegingen, zie P. Brock en N. Young, *Pacifism in the Twentieth Century* (New York 1999) 92-150.
16. Blom, *De muiertij op de Zeven Provinciën*, 31.
17. H. Meek, 'Mobilisatie- of wapenstilstandsherenking. Publieke oorlogsherinneringen in het interbellum in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124:1 (2011) 48-63, aldaar 59; *De Nieuwe Koers* 11:11 (november 1928) 7; *De Nieuwe Koers*, 12:12 (december 1928) 2-4; *De Nieuwe Koers*, 13:2 (februari 1930) 8; *De Nieuwe Koers*, 15:12 (december 1932) 12.
18. De rubriek eindigde op 10 november: *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1928, 5. Zie ook *Arnhemse Courant*, 5 augustus 1928, 5; *Het Vaderland*, 10 november 1928, 13; *De Groene Amsterdammer*, 10 november 1928, 1; *De Telegraaf*, 11 november 1928, 1.
19. *De Telegraaf*, 12 november 1926, 2. Zie ook *NRC*, 6 november 1926, 3; *NRC*, 9 november

- 1927, 1; *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1927, 1; *NRC*, 11 november 1926, 1; *NRC*, 11 november 1927, 1; *De Nieuwe Koers* 15:12 (december 1932) 3-4, 6; *De Tribune*, 11 november 1935, 8.
20. *De Nieuwe Koers* 10:12 (december 1927) 7; *De Nieuwe Koers* 12:12 (december 1929) 7-8.
 21. *Algemeen Handelsblad*, 12 november 1926, 3; *De Nieuwe Koers* 10:11 (november 1927) 5-6.
 22. Zie ook *De Telegraaf*, 13 november 1926, 6; *De Nieuwe Koers* 15:12 (december 1932) 3-4, 6; *Oorlog of Vrede*, 4 maart 1933, 98; *De Nieuwe Koers* 20:12 (december 1937) 6. Voor een uitgebreide bespreking van Nederlandse oorlogstoneelstukken en het belangrijke aandeel van antimilitaristen daarin, zie A. van der Logt, 'De Eerste Wereldoorlog in het Nederlandse theater van het interbellum', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* dl. 22 (Soesterberg 2011) 223-292.
 23. *Voor Volkenbond en Vrede*, 15 november 1928, 4; *De Nieuwe Koers* 11:12 (december 1928) 2-4.
 24. *Oorlog of Vrede*, 22 oktober 1932, 601; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 7 november 1931, 2; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 11 november 1932, 1; *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 november 1925, 13; *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 november 1925, 9.
 25. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 7 november 1931, 2; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 9 november 1932, 2.
 26. *De Nieuwe Koers* 15:11 (november 1932) 2-3.
 27. *Oorlog of Vrede*, 22 oktober 1932, 601; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 9 november 1932, 2; *De Nieuwe Koers* 15:11 (november 1932) 2-3.
 28. *De Telegraaf*, 10 november 1931, 7.
 29. *De Nieuwe Koers* 15:12 (december 1932) 3-4, 6.
 30. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 november 1932, 3.
 31. *De Nieuwe Koers* 10:11 (november 1927) 1-2. Zie ook *Voorwaarts*, 12 november 1929, 1.
 32. *Voorwaarts*, 12 november 1929, 1. De bekende antimilitarist Bart de Ligt verkondigde dezelfde boodschap op een bijeenkomst in Amsterdam: 'De wapenstilstand heeft geen einde gemaakt aan den oorlog. Zij leidde tot het dictaat van Versailles dat echter als dictaat geen vrede kon brengen. Maar ook verder wordt nog allerwege oorlog gevoerd, zijn de bewapeningen steeds toegenomen'. *NRC*, 12 november 1929, 3.
 33. *Voorwaarts*, 11 november 1929, 5.
 34. *Vrede* 3:5 (maart 1930) 8.
 35. *Algemeen Handelsblad*, 12 november 1925, 10. Zie ook *Het Volk*, 9 maart 1927, 1; *Voorwaarts*, 14 maart 1925, 11; *Het Volk*, 25 maart 1925, 11; *Het Vaderland*, 4 april 1925, 9; Handelingen Tweede Kamer 1927-1928 13 december 1927, 994; *Het Leven*, 21 april 1928, 508-509; *De Tribune*, 31 mei 1930, 1; *De Tribune*, 10 juli 1929, 5; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 16 juli 1931, 6; *Vrede* 6:11 (november 1933) 146-147; *Vrede* 7:11 (1934) 146-151.
 36. *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1. Het bericht verscheen ook in diverse regionale en lokale dagbladen. Bijvoorbeeld *Overijsselsch Dagblad*, 9 juli 1931, 1; *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 juli 1931, 5; *Nieuwe Venlosche Courant*, 10 juli 1931, 1.

37. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 15 september 1930, 16.
38. *De Nieuwe Koers* 18:6 (juni 1935) 1.
39. *Eindhovens Dagblad*, 5 juni 1929, 1.
40. *Vrede* 3:5 (mei 1930) 8.
41. *Vrede* 3:3 (maart 1930) 13.
42. In december 1929 werden passages uit *Van het westelijk front geen nieuws* overgedrukt in: *De Wapens Neder*, kerstnummer 1929, 1-2.
43. Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, 129. Voor meer over de herdenkingsbijeenkomst, zie *Voorwaarts*, 11 november 1929, 5.
44. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 november 1932, 3.
45. *Vrede* 6:3 (maart 1933) 48.
46. Bijvoorbeeld *Haarlems Dagblad*, 7 juli 1931, 5; *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 22 juli 1931, z.p.
47. *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1.
48. *Haarlems Dagblad*, 9 juli 1931, 1.
49. *De Telegraaf*, 19 juli 1931, 5.
50. *Oorlog of Vrede*, 25 juli 1931, 182.
51. Bijvoorbeeld in M. Beversluis, *1914! Twintig jaar 1934? Anti-oorlogsgedenkboek* (Hilversum 1934) 54-56.
52. *Vredesstrijd*, 1 juni 1929, 1-2.
53. *Voorwaarts*, 29 april 1929, 7.
54. *Voorwaarts*, 14 augustus 1929, 5.
55. *Het Volk*, 25 september 1930, 15.
56. *Het Volk*, 2 januari 1933, 3.
57. *De Nieuwe Koers* 8:2 (februari 1925) 4.
58. *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 februari 1931, 4.
59. *De Nieuwe Koers* 14:4 (april 1931) 5.
60. *Haarlems Dagblad*, 16 juli 1931, 5.
61. *Voor Volkenbond en Vrede* 27 (mei 1935) 1. Zie ook *Voor Volkenbond en Vrede* 19 (november 1932) 3.
62. *De Tijd*, 11 november 1938, 1.
63. *Pro Pace* 1:3 (juli 1929) 5-8.
64. *Gereformeerd Vredesorgaan*, november 1934, 22-23.
65. Bijvoorbeeld *De Strijder* 9:11 (november 1935) 161-162; *Gereformeerd Vredesorgaan*, december 1935, 29-30; *De Christen-democraat* 11:32 (augustus 1937) 1; *De Christen-democraat* 14:13 (maart 1940) 2.
66. G.J. Heering, *Kerk en oorlog. Rede gehouden op het congres der Nederlandsche afdeling van den 'Volkenbond der kerken' te 's-Gravenhage 18 oktober 1923* (Utrecht 1923) 14-15.
67. G.J. Heering, *De zondeval van het christendom. Een studie over christendom, staat en oorlog* (Utrecht 1981, vijfde druk) 247.
68. J. Exalto, "Dit koninkrijk tartende oorlogsbedrijf". Het christen-antimilitarisme van

- de rechts-modernist G.J. Heering (1879-1955)', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1900* 21:49 (december 1998) 23-43, aldaar 36-37; Van den Berg en Coppes, *Dominees in het geweer*, passim; *Cabier Studiecentrum voor vredesvraagstukken* 7 (1982) 1-2 (maart) 49-65; Langeveld, *Protestants en progressief*, 104-109.
69. *Het Volk*, 28 januari 1932, 11. Zie ook *Het Volk*, 18 mei 1932, 3; *Het Volk*, 16 juni 1932, 15; *Het Volk*, 26 augustus 1933, 3.
 70. Bijvoorbeeld *Het Volk*, 9 januari 1932, 6. Een medewerker van *De Tribune* verklaarde in juli 1927 dat de film *What Price Glory* van een antioorlogsfilm in een romantisch oorlogsverhaal zou kunnen veranderen, simpelweg door de leesinschuifels te veranderen. *De Tribune*, 12 juli 1927, z.p.
 71. *De Nieuwe Koers* 10:3 (maart 1927) 5-6.
 72. *De Nieuwe Koers* 11:10 (oktober 1928) 4.
 73. *De Wapens Neder* 32:5 (mei 1935) z.p. [4].
 74. *Haagsche Post*, 25 september 1937, 9.
 75. *Haagsche Post*, 16 oktober 1937, 11.
 76. *Haagsche Post*, 30 oktober 1937, 10; *Haagsche Post*, 6 november 1937, 11; *Haagsche Post*, 13 november 1937, 10.
 77. *Haagsche Post*, 30 oktober 1937, 10.
 78. *Haagsche Post*, 30 oktober 1937, 10.
 79. *Haagsche Post*, 13 november 1937, 10.
 80. *Haagsche Post*, 6 november 1937, 11.
 81. *Haagsche Post*, 13 november 1937, 10.
 82. Kristel, *De oorlog van anderen*, 202-207.
 83. Bijvoorbeeld *Oorlog of Vrede*, 2 juli 1932, 407; *Oorlog of Vrede*, 31 december 1932, 718; *Oorlog of Vrede*, 4 februari 1933, 5; *Arnhemsche Courant*, 8 januari 1934, 3; *Haagsche Courant*, 14 januari 1936, 9; *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 28 maart 1938, 5; *Voor Volkenbond en Vrede*, februari 1936, 9; *Voor Volkenbond en Vrede*, september 1931, 3.
 84. *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1927, 2.
 85. *Het Volk*, 23 juli 1928, 9.
 86. *Het Vaderland*, 5 juli 1928, 10.
 87. *De Telegraaf*, 16 juli 1928, 6.
 88. *Algemeen Handelsblad*, 16 juli 1928, 2.
 89. *Het Volk*, 17 juli 1928, 9.
 90. *Officiële gids der internationale vredestoonstelling Amsterdam I.V.T.A. tijdens de Olympische Spelen van 15 juli tot 15 aug. 1928 te Amsterdam georganiseerd door de Nooit-Meer-Oorlog-Federatie* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1928]) 16-17; *De Maasbode*, 8 augustus 1928, 1.
 91. *Het Volk*, 17 juli 1928, 9.
 92. *Vrede* 11:5 (mei 1928) 66-68; *De Telegraaf*, 16 juli 1928, 6;
 93. *De Kunst*, 18 februari 1911, 5; *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1938, 4; *Het Vaderland*, 9 april 1938, 4; *Algemeen Handelsblad*, 12 april 1938, 4.
 94. *NRC*, 2 mei 1929, 2; *Algemeen Handelsblad*, 6 mei 1929, 10.

95. *Leeuwarder Courant*, 25 september 1929, 6; *Leeuwarder Nieuwsblad*, 26 september 1929, 5.
96. *Leeuwarder Nieuwsblad*, 26 september 1929, 5; *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 oktober 1929, 5.
97. *De Arbeider* 48:21 (mei 1938) 2-3.
98. In ieder geval in Den Haag in april 1919; Leeuwarden in september 1929; Groningen, Hoogetveen en Laren-Blaricum in oktober 1929; Arnhem in maart 1931; Heerenveen in oktober 1931; Rotterdam in april 1931; Amsterdam in februari en maart 1932, februari 1933 en de zomer van 1935; Haarlem in december 1932; Hilversum in april 1933. *Haagsche Courant*, 29 april 1929, 3; *Leeuwarder Courant*, 25 september 1929, 6; *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 oktober 1929, 5; *De Nieuwe Koers* 19:12 (december 1929) 7-8; *Arnhemsche Courant*, 7 maart 1931, 2; *De Nieuwe Koers* 14:4 (april 1931) 6; *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1931, 9; *Oorlog of Vrede*, 20 februari 1932, 114; *Oorlog of Vrede*, 31 december 1932, 718; *Oorlog of Vrede*, 4 februari 1933, 5; *Het Volk*, 7 april 1933, 6; *De Tribune*, 6 juli 1935, 3.
99. Geciteerd in *Vrede* 11:5 (mei 1938) 66-68.
100. *De Telegraaf*, 10 maart 1932, 9.
101. *NRC*, 2 mei 1929, 2.
102. *Arnhemsche Courant*, 7 maart 1931, 2.
103. *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 oktober 1929, 5.
104. Bijvoorbeeld *Kerk en Vrede* 6:8 (december 1930) 117.
105. Bijvoorbeeld *Oorlog of Vrede*, 6 juni 1931, 99; *Oorlog of Vrede*, 11 juli 1931, 159; *Oorlog of Vrede*, 26 september 1931, 285; *Vrede* 11:3 (maart 1938) 45; *De Nieuwe Koers* 9:10/11 (oktober/november 1926) 15; *Vrede* 3:4 (april 1930) 13-14; *Vrede* 3:12 (december 1930) 130-131; *Ons Eigen Tijdschrift*, maart 1931, 129-131; *Oorlog of Vrede*, 20 februari 1932, 114; M. Beversluis, *Aanklacht! Verzen* (Gouda 1930); Beversluis, *1914! Twintig jaar 1934?*; M. Beversluis, *Arbeidersnoodlot* (Arnhem 1932) 142-143.
106. Bijvoorbeeld *Oorlog of Vrede*, 13 juni 1931, 119.
107. *Voor Volkenbond en Vrede*, mei 1931, 1-2.
108. *Jaarverslag van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede*, 1927-1928, 28-30.
109. *Jaarverslag van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede*, 1929-1930, 17-21; *Voor Volkenbond en Vrede*, mei 1930, 4; *Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, Vredes- en Volkenbondstentoonstelling. Uitgaande van de Nederlandsche Vereeniging voor Volkenbond en Vrede te 's-Gravenhage, van 7 Februari tot 6 Maart 1930, in de grafelijke zalen (Ridderzaal) aldaar* (z.p. 1930) 204-217.
110. *Voor Volkenbond en Vrede*, augustus 1929, 1. Zie ook *Vredesstrijd* 1:20 (november 1929) 90-91.
111. *Arnhemsche Courant*, 7 maart 1931, 2.
112. *De Nieuwe Koers* 9:10/11 (oktober/november 1926) 15.
113. A. Prost, *In the Wake of War. 'Les Anciens Combattants' and French Society, 1914-1939* (Oxford 1992), 44-45; D. Cohen, *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain*

- and Germany, 1914-1939 (Los Angeles 2001) 1-19; R. Scales, 'Radio Broadcasting, Disabled Veterans, and the Politics of National Recovery in Interwar France', *French Historical Studies* 31:4 (2008) 643-678, aldaar 645-646.
114. *De Telegraaf*, 12 november 1924, 1.
 115. *Panorama*, 7 mei 1919, 1
 116. *De Wapens Neder* 21:12 (december 1925) 5; *NRC*, 12 november 1927, 2; *Vrede* 3:3 (maart 1930) 8-9; H. Roland Holst, *Wij willen niet. Een anti-oorlogspel* (Rotterdam 1931); *Oorlog of Vrede*, kerstnummer 1931, 485, 506-507; M. Beversluis, *Verzamelen. Gedichten* (Amsterdam 1935) 43-45.
 117. Roland Holst, *Wij willen niet*, 9.
 118. R. Dekker, 'Nawoord', in: Ed. de Nève, *Muziek voorop. Roman* (Amsterdam 2014) 208.
 119. Ed. de Nève, *Muziek voorop. Roman* (Amsterdam 1935). Zie ook Moeyes, *Buiten schot*, 462.
 120. A. Wenger-Deilmann 'Die "Kriegszermalmtten". Die visuelle Schockrhetorik des Antikriegsdiskurses', in: G. Paul, *Das Jahrhundert der Bilder. 1900 bis 1949* (Göttingen 2009) 308-315.
 121. J. Meire, 'De ontlichaamde oorlog. Over de museale representatie van de Eerste Wereldoorlog', *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* 5:2 (2001) 96-III, aldaar 107-III. Zie ook W. Koetsenruijter, 'De verbeelding van een ramp', in: J. de Jong, C. Pieper en A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (Amsterdam 2015) 103-108, aldaar 104.
 122. Van Bergen, *Zacht en eervol*, 7-8.
 123. *De Moker* 2:18 (mei 1925) 73-74.
 124. *Bevrijding*, september 1926, 295; *Voorwaarts*, 19 augustus 1929, 7; International Federation of Trade Unions, *Nie wieder krieg!* = *No more war!* = *Plus jamais de guerre!* = *Nunca jamas guerra!* = *Nooit meer oorlog!* = *Aldrig mere krig!* (Amsterdam 1929).
 125. Bijvoorbeeld *De Gooi- en Eemlander*, 28 november 1925, 4.
 126. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 15 mei 1923, 6.
 127. *De Nieuwe Koers* 10:10 (oktober 1927) 6.
 128. *De Nieuwe Koers* 11:2 (februari 1928) 4.
 129. *Het Volk*, 16 april 1925, 9.
 130. *De Branding* 1:1 (augustus 1925) 10.
 131. *Het Volk*, 16 april 1925, 9. Zie ook S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (New York 2003) 22.
 132. Moeyes, *Buiten schot*, 499n79.
 133. *Oorlog of Vrede*, 23 mei 1931, 83. Zie ook *Oorlog of Vrede*, kerstnummer 1931, 501.
 134. Er zijn opvallend veel cultuurhistorische publicaties over prikkeldraad. Bijvoorbeeld A. Krell, *The Devil's Rope. A Cultural History of Barbed Wire* (Londen 2002); R. Netz, *Barbed Wire. An Ecology of Modernity* (Middletown 2004). Zeer lezenswaardig maar helaas niet geannoteerd is D. Wittenberg, *Prikkeldraad. Een geschiedenis van goed en kwaad* (Amsterdam 2015).

135. O. Razac, *Barbed Wire. A Political History* (New York 2002) 49; G. Paul, *Bildermacht. Studien zur Visual History des 20. und 21. Jahrhunderts* (Göttingen 2013) 364-365.
136. *De Amsterdammer*, 22 november 1914, 6.
137. *Het Leven*, 27 juli 1915, 930.
138. *De Telegraaf*, 15 januari 1915, 5. Zie ook De Ranitz, *Met pen en potlood als wapen*, 98-116.
139. *De Notenkraker*, 13 april 1918, omslag.
140. *De Notenkraker*, 26 juni 1915, [z.p.]; *De Nieuwe Amsterdammer*, 27 november 1915, omslag.
141. *De Notenkraker*, 24 juli 1915, omslag.
142. Moeyes, *Buiten schot*, 140-142.
143. Bijvoorbeeld *De Nieuwe Koers* 15:11 (november 1932) 3-4; Beversluis, *1914! Twintig jaar 1934?*, 22.
144. Oorspronkelijk E.M. Remarque, *Der Weg zurück* (Berlijn 1931). Geciteerd in *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 22 juli 1931, z.p.
145. *De Groene Amsterdammer*, 21 februari 1931, 5.
146. Bijvoorbeeld *Oorlog of Vrede*, 26 september 1931, 285.
147. *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 oktober 1928, 5.
148. *Nieuwe Venlosche Courant*, 17 augustus 1939, 1.
149. Fussell, *The Great War and Modern Memory*, 128-129; J. Bourke (red.), *War and Art. A Visual History of Modern Conflict* (Londen 2017) 116-119.
150. *De Fakkel*, 19 november 1932, 1.
151. *De Nieuwe Koers* 12:12 (december 1929) omslag.
152. Beversluis, *Aanklacht!*, 67.
153. *Delftsche Courant*, 1 september 1928, 1.
154. *Het Volk*, 25 juli 1931, 1.
155. *Haagsche Post*, 7 april 1934, 2.
156. Handelingen Tweede Kamer, 1930-1931 vergadering 18 november 1930, 575. Zie ook *Het Volk*, 27 december 1930, 1. Interessant zijn ook de reacties in het *Algemeen Handelsblad*, 27 december 1930, 1; *De Groene Amsterdammer*, 6 december 1930, 1.
157. *Nieuwe Venlosche Courant*, 6 april 1934, 1.
158. M.H. Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008) 309-312, 523-528.
159. Ermers, *De wapens neder*, 164-170.

7 Het vaderland verdedigd

1. J.C.H. Blom, “Durch kamen sie doch”. Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd’, in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 116-143, aldaar 124-125.
2. J.P. Stoop, ‘Om het volvoeren van een christelijke staatkunde’. *De Anti-Revolutionaire*

- Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001) 252. Zie bijvoorbeeld *De Standaard*, 8 juli 1931, 1.
3. *Het Liberale Weekblad*, 29 januari 1936, 3.
 4. *Algemeen Handelsblad*, 23 oktober 1931, 5. Zie ook *De Vrijheid*, 13 december 1922, [2]; *De Vrijheid*, 23 juli 1924, [9].
 5. *De Vrijheid*, 8 november 1922, [14]. Zie ook P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) 348-349.
 6. *Het Liberale Weekblad*, 12 juli 1933, 4. Zie ook *Het Liberale Weekblad*, 28 juni 1933, 3; *Het Liberale Weekblad*, 18 april 1934, 1-2; *Het Liberale Weekblad*, 17 januari 1934, 2; *Het Liberale Weekblad*, 24 april 1935, 4-5.
 7. L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940* (Hilversum 1964) 178-179; Klijsma, *Om de democratie*, 417.
 8. Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', 42-62, aldaar 44.
 9. Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 217, 224-225; Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', 47, 53.
 10. Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', 50-53; Moeyes, *De sterke arm*, 412.
 11. Paul Kiës is hierop een uitzondering. Hij werd in 1926 als eerste beroepsofficier lid van de SDAP, en kreeg een jaar later op eigen verzoek eervol ontslag uit militaire dienst.
 12. P.H. Kamphuis, 'Het Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening en zijn actie tegen de afbraak van defensie in het interbellum', *Militaire Spectator* 153 (1984) 358-368.
 13. M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar* (Den Haag 1997) 50-56, 110, 147. Bijvoorbeeld *Ons Leger* 17:3 (maart 1931) 22-24. Over het Verbond Nationaal Herstel, zie W.S. Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017) 148-149.
 14. H. Flap en P. Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens en Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46, aldaar 24-25.
 15. Voor een algemeen overzicht van het Nederlands fascisme, zie Huberts, *In de ban van een beter verleden*. Voor een overzicht van de talrijke kleine politieke partijen die Nederland gedurende het interbellum had, zie K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
 16. *Ons Leger* 11:6 (mei 1925) 67-72.
 17. T.J. Lagerwerff, *Beroepsofficier-pacifist. Brochure gericht tegen de volksmisleiding* (Den Haag 1931) 5, 43-44, 61-62, 86. Zie ook: *Ons Leger* 15:7 (juli 1931) 66-67.
 18. *Ons Leger* 15:3 (maart 1929) 21-26. Zie ook Meek, 'Mobilisatie- of wapenstilstandsherenkenning', 55.
 19. *NRC*, 6 december 1924, 1.
 20. *Het Vaderland*, 30 september 1924, 1.
 21. *De Tijd*, 12 november 1934, 1.
 22. *De Maasbode*, 26 mei 1924, 1.

23. *Algemeen Handelsblad*, 3 oktober 1930, 1.
24. *De Standaard*, 23 mei 1929, 1.
25. Geciteerd in *De Tijd*, 3 mei 1924, 9-10.
26. *Algemeen Handelsblad*, 25 juni 1926, 6; *Ons Leger* 12:8 (juli 1926) 97-100.
27. *Algemeen Handelsblad*, 3 oktober 1930, 1.
28. *Ons Leger* 15:5 (mei 1929) 41-43. Over Nederlandse koloniën werd in deze berichten niet gerept.
29. *Het Vaderland*, 27 september 1924, 3.
30. *Ons Leger* 23:6 (juni 1937) 138-139.
31. Bijvoorbeeld *De Bezem*, 17 juli 1931, 5; *Slaat op den Trom* 5:1/2 (maart 1932) 4; *Volk en Vaderland*, 15 juni 1935, 4; *De Waag*, 8 mei 1937, 321; *Slaat op den Trom* 10:11 (november 1937) 1-2; *De Waag*, 8 september 1939, 4; *Volk en Vaderland*, 29 september 1939, 2.
32. *Volk en Vaderland*, 26 juni 1936, 5.
33. *Volk en Vaderland*, 26 mei 1934, 4.
34. *Volk en Vaderland*, 25 februari 1933, 4.
35. *De Bezem*, 20 mei 1932, 3.
36. Meek, 'Mobilisatie- of wapenstilstandshedenking', 52. Bijeenkomsten vonden onder meer plaats in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Leiden, Breda, Den Briel, Dordrecht, Utrecht en Groningen. *Algemeen Handelsblad*, 1 augustus 1924, 2, 5; *Het Vaderland*, 1 augustus 1924, 1.
37. *NRC*, 1 augustus 1924, 1.
38. *NRC*, 1 augustus 1924, 1.
39. *NRC*, 1 augustus 1924, 1.
40. *NRC*, 1 augustus 1924, 1. Voor de toespraak van Tilanus, zie *Het Vaderland*, 1 augustus 1924, 1.
41. *Het Vaderland*, 31 juli 1924, 1.
42. *Het Vaderland*, 1 augustus 1924, 1.
43. W. Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen. De lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* 22 (Soesterberg 2011) 53-114.
44. Zie bijvoorbeeld *Ons Leger* 10:4 (april 1924) 43-57; *Ons Leger* 15:5 (mei 1929) 41-43; Calmeyer, *Herinneringen*, 109-110.
45. *Algemeen Handelsblad*, 11 april 1923, 1.
46. W. Klinkert, "In the interest of peace and quiet in Europe". The military and strategic role of Dutch neutrality, 1890-1940', *Journal of Modern European History* 17:1 (2019) 48-63, aldaar 53.
47. H.P. Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, Diplomacy and Survival* (Leiden 2001) 343-356; H. Amersfoort, 'Give us back our Field Army! The Dutch Army Leadership and the Operational Planning during the Interwar Years', in: H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011) 274-275; Moeys, *Buiten schot*, 441-443.

48. *Het Vaderland*, 1 augustus 1924, 1.
49. *NRC*, 1 augustus 1924, 1. Zie ook Meek, 'Mobilisatie- of wapenstilstandshedenking', 52-53.
50. *NRC*, 1 augustus 1924, 1.
51. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 332-336.
52. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 4 april 1936, 3; *De Waag*, 17 september 1938, 817; *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 5-6. De op fascistisch Italië georiënteerde vereniging Zwart Front hield rekening met 'een van alle kanten dreigend gevaar': *Zwart Front*, 18 maart 1939, 4.
53. *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 5-6; *Volk en Vaderland*, 2 maart 1935, 1; *Volk en Vaderland*, 8 februari 1936, 1; *Volk en Vaderland*, 22 februari 1936, 3.
54. *Volk en Vaderland*, 14 oktober 1933, 7.
55. *Volk en Vaderland*, 2 maart 1935, 1; *Volk en Vaderland*, 15 juni 1935, 4; *Volk en Vaderland*, 28 mei 1937, 5; *Volk en Vaderland*, 30 december 1938, 2.
56. *De Bezem*, 9 december 1927, 1-2; *De Bezem*, 8 november 1929, 2-3; *De Fascist*, 14 januari 1933, 2; *De Nationale Unie*, 21 mei 1932, 3-4; *Slaat op den Trom* 10:2 (februari 1937) 4; *Slaat op den Trom* 4:5 (juni 1931) 2; *Volk en Vaderland*, 26 oktober 1935, 7; *Volk en Vaderland*, 24 juli 1936, 3; *Volk en Vaderland*, 27 november 1936, 1; *De Bezem*, 18 december 1931, 1-2.
57. *Arbeidsfront*, 15 juli 1935, 4.
58. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 29 augustus 1936, 1.
59. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 2 oktober 1937, 1. Zie ook *De Vrijheid*, 22 november 1922, [12].
60. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 164.
61. *Volk en Vaderland*, 30 december 1938, 2.
62. *Volk en Vaderland*, 7 oktober 1938, 1.
63. *De Bezem*, 5 oktober 1928, 3; *Nieuw Nederland*, 15 juni 1936, 883.
64. *Volk en Vaderland*, 14 augustus 1936, 3.
65. Bijvoorbeeld *De Tijd*, 12 augustus 1938, 1; *Het Volk*, 27 augustus 1932, 1; *De Tijd*, 29 augustus 1932, 1; *De Tribune*, 30 augustus 1932, 1. Zie ook R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 209-210.
66. *Volk en Vaderland*, 21 augustus 1936, 2.
67. *De Bezem*, 18 september 1931, 1.
68. *De Fascist*, 3 september 1932, 4.
69. *Nieuw Nederland*, 15 juni 1936, 883.
70. *Volk en Vaderland*, 28 oktober 1933, 3.
71. *Volk en Vaderland*, 3 maart 1939, 2.
72. *Arbeidsfront*, 21 september 1935, 1.
73. *Zwart Front*, 3 oktober 1935, 2.
74. *De Bezem*, 17 februari 1934, 1.

75. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 18 juli 1936, 1.
76. *De Fascist*, 24 februari 1933, 1-2.
77. A. Mul, 'Cramer, Charles Guillaume', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/cramer>> geraadpleegd op 19 september 2019.
78. *De Fascist*, 24 februari 1933, 1-2.
79. *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1933, 1.
80. *Volk en Vaderland*, 1 juli 1933, 1.
81. *Volk en Vaderland*, 11 februari 1933, 2.
82. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 194; *Algemeen Handelsblad*, 15 juli 1932, 2.
83. *Volk en Vaderland*, 22 juni 1935, 1; *Volk en Vaderland*, 30 juni 1934, 1; *Volk en Vaderland*, 28 september 1935, 4.
84. *De Bezem*, 12 juli 1931, 1-2; *Volk en Vaderland*, 20 mei 1933, 3; *Volk en Vaderland*, 7 juli 1934, 5.
85. *Volk en Vaderland*, 5 mei 1934, 6.
86. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 209-210.
87. *Ibidem*, 214.
88. *Volk en Vaderland*, 11 februari 1933, 1.
89. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 214.
90. *De Bezem*, 21 december 1928, 3.
91. *Zwart Front*, 11 november 1939, 6.
92. *Volk en Vaderland*, 25 mei 1935, 4.
93. *Algemeen Handelsblad*, 5 februari 1931, 1-2.
94. *De Bezem*, 6 februari 1931, 1.
95. *De Bezem*, 22 februari 1929, 3-4.
96. Op een bijeenkomst van het NJV in februari 1931 werd Van Speijk gevierd als held en voorbeeld voor toekomstige generaties. *Slaat op den Trom* 4:1 (februari 1931) 2-4.
97. *Fascistisch Studieblad voor de Jeugd*, 23 juni 1932, 1-2.
98. *Volk en Vaderland*, 30 september 1938, 4.
99. *Zwart Front*, 8 januari 1938, 1-3.
100. *Slaat op den Trom* 10:11 (november 1937) 1-2.
101. Overeenkomstig met hetgeen Henk te Velde opmerkte over het politieke debat rond de eeuwwisseling. H. te Velde, 'Viriliteit en opoffering. Mannelijkheid in het Nederlandse politieke debat van het *fin-de-siècle*', *Groniek* 132 (1996) 279-291.
102. *Ons Leger* 13:1 (januari 1927) 6-7.
103. *Ons Leger* 13:7 (juli 1927) 60-61. Zie ook *Ons Leger* 11:1 (december 1924) 8. Eigeman was bovendien bestuurslid van de vereniging Ons Leger en bestuurslid van de uiterst conservatieve Nationale Unie; in 1933 sloot hij zich aan bij de politieke partij Verbond voor Nationaal Herstel. Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 148-149.
104. *Ons Leger*, 15 januari 1927, 6; *De Bezem*, 22 november 1929, 4; *Slaat op den Trom* 4:4 (mei 1931) 2; *Vredesstrijd*, 15 juni 1931, 143; *Nieuw Nederland*, 15 mei 1935, 879; *Slaat op*

- den Trom 12:6 (juni 1939) 2; Kamphuis, 'Het Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening', 362.
105. *De Bezem*, 16 november 1928, 7-8; *De Bezem*, 16 januari 1930, 3; *De Bezem*, 30 januari 1930, 3-4.
 106. *De Bezem*, 27 september 1929, 2-3.
 107. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 14 augustus 1937, 2; *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 13 november 1937, 4.
 108. *Volk en Vaderland*, 26 mei 1934, 4.
 109. *De Bezem*, 31 maart 1934, 1.
 110. *Volk en Vaderland*, 28 mei 1937, 5.
 111. Voor een uitgebreide verhandeling over het woordgebruik van NSB-aanhangers, zie M.C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag 1991) 15-25, 379-380.
 112. *Volk en Vaderland*, 30 september 1938, 4.
 113. *Volk en Vaderland*, 16 september 1938, 1.
 114. *Volk en Vaderland*, 9 maart 1935, 7.
 115. *Volk en Vaderland*, 3 september 1937, 5.
 116. *De Bezem*, 26 augustus 1932, 1.
 117. *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 27 juni 1936, 2.
 118. W.F.J. Linmans, 'Het "dikke buiken-bataljon". De verbeelding van de (contra)revolutie in Nederland', *Militaire Spectator* 185:2 (2016) 52-64, aldaar 58.
 119. *Arbeidsfront*, 19 januari 1937, 3.
 120. Kamphuis, 'Het Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening', 358, 362-363.
 121. Maas, *Nationale ontwapening?*, 2-5.
 122. Om die reden typeerde Ben Schoenmaker de militaire publicisten in de periode vóór 1914 al eens als 'evenwichtskunstenaars': B. Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot, 1832-1914* (Amsterdam 2009) 394. Zie ook Linmans, 'Holle fantasterij en defaitistische sprookjes', 113-134.
 123. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 1, 636-637; Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, 25-29.
 124. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, 385.
 125. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra', 70-87; B. Schoenmaker en F. Baudet, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de Militaire Spectator 1832-2007* (Amsterdam 2007) 124.
 126. Schoenmaker en Baudet, *Officieren aan het woord*, 122-123.
 127. Zie onder meer A.J. Maas, 'Hoofdstuk III. Luchtoorlog 2. Luchtverdediging', *Militaire Spectator* 98 (1929) 180-207.
 128. Bijvoorbeeld *Ons Leger* 23:7 (juli 1937) 155-157.
 129. *De Tijd*, 10 januari 1931, 6; *Het Vaderland*, 25 augustus 1932, 1; *Algemeen Handelsblad*, 14 november 1934, 11; *De Tijd*, 3 juni 1936, 1; *Haagsche Post*, 14 november 1936, 3; *Haagsche Post*, 29 oktober 1938, 8.

130. *De Groene Amsterdammer*, 17 juli 1937, 4.
131. *De Tijd*, 2 mei 1933, 2.
132. M.R.H. Calmeyer, 'De oorlog van morgen deel ix. De alzijdige oorlog', *Militaire Spectator* 105 (1936) 344-346.
133. M.R.H. Calmeyer, 'De oorlogsorganisatie der infanterie', *Militaire Spectator* 100 (1931) 193-214, aldaar 208; M.R.H. Calmeyer, 'De oorlog van morgen deel vi. Mechanisering en motorisering', *Militaire Spectator* 104 (1935) 105-108, aldaar 105-106.
134. J. Hoffenaar, "'Ik heb alles toch al in mijn memoires geschreven!'" De bezorging van de *Herinneringen* van luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) 218-230, aldaar 227; Calmeyer, *Herinneringen*, III, 148-155.
135. J.Th. Altling von Geusau, *De strategische positie van Nederland in Europa en in verband daarmee taak en samenstelling van de Nederlandsche weermacht* (Amsterdam 1938); Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra', passim. Voor details over dit contact tussen de legertop en de minister, en de meningsverschillen tussen Röell en Reijnders, zie Amersfoort, 'Give us back our Field Army!', vooral 266-271.
136. Calmeyer, *Herinneringen*, 158.
137. Moeyes, *De sterke arm*, 410-416, 428-431; Calmeyer, *Herinneringen*, 158.
138. Moeyes, *De sterke arm*, 406-408.
139. Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', 48-50, 57; H.J.L. Vonhoff, 'Defensiepolitiek van Liberalen en Vrijzinnig-Democraten in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 63-69, aldaar 66-67; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 350-351.
140. Blom, "'Durch kamen sie doch'", 124-125.
141. *Nieuwe Venlosche Courant*, 31 juli 1937, 13.
142. *Algemeen Handelsblad*, 28 maart 1938, 3.
143. *De Standaard*, 24 juli 1937, 2; *De Telegraaf*, 24 juli 1937, 5; *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1937, 5-6.
144. Achtereenvolgens in Rotterdam (1936), Leeuwarden (1937), Amsterdam (1938) en Enschede (1939).
145. Kristel, *De oorlog van anderen*, 208.
146. *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1938, 12.
147. *De Telegraaf*, 29 augustus 1938, 8.
148. *Algemeen Handelsblad*, 5 januari 1939, 5.
149. *De Tijd*, 1 juli 1939, 3.
150. *De Tijd*, 1 juli 1939, 3.
151. Kristel, *De oorlog van anderen*, 214-216.
152. *Het Vaderland*, 1 juli 1939, 13.
153. *De Telegraaf*, 17 juni 1939, 18; *De Telegraaf*, 6 juli 1939, 6.
154. *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1939, 2.
155. *Haagsche Courant*, 1 juli 1939, 14.

156. *De Telegraaf*, 5 januari 1939, 10.
157. *De Telegraaf*, 29 augustus 1938, 8.
158. *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1938, 11.
159. *De Standaard*, 30 augustus 1938, 2.
160. *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1938, 1.
161. *Algemeen Handelsblad*, 31 augustus 1938, 3; *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1939, 2.
162. *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1938, 11.
163. Herman Amersfoort toonde reeds aan dat die meningsverschillen, niet alleen tussen legertop en de minister van Defensie maar ook binnen de legertop, van grote invloed waren op de oorlogsvoorbereiding: Amersfoort, 'Give us back our Field Army!'
164. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra', passim.
165. G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht 1973) 252.
166. *Ons Leger* 10:8 (augustus 1924) 94-95.
167. L. de Jong, *Herinneringen I* (Den Haag 1993) 83.

8 Mobilisatie

1. M. Dekker, *De aarde splijt* (Amsterdam 1930) 103-104.
2. Dekker, *De aarde splijt*, 101.
3. *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1939, 14.
4. Geciteerd in M. van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012) 314.
5. *De Telegraaf*, 4 september 1939, 10; *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1939, 17; Handelingen Tweede Kamer, 1938-1939, 4 september 1939, 2250.
6. Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 232 e.v.
7. Bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1939, 3; *Het Vaderland*, 4 november 1939, 1; *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1939, 2.
8. *Algemeen Handelsblad*, 5 oktober 1939, 3.
9. Zie bijvoorbeeld *Haagsche Post*, 18 juni 1921, 1049; *Haagsche Post*, 25 juni 1921, 1099; *Haagsche Post*, 19 november 1921, 2005; *De Groene Amsterdammer*, 28 juni 1924, 9.
10. *Haagsche Post*, 4 augustus 1923, 1105. Een beknopte omschrijving van de loopbaan van Van Blankenstein is te vinden in J. Jansen van Galen en H. Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post 1914-1940* (Amsterdam 1993) 97.
11. Bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*, 4 november 1922, 1; *De Groene Amsterdammer*, 12 maart 1924, 9; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 26 mei 1925, 5.
12. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 320-321.
13. *Haagsche Post*, 21 maart 1936, 4.
14. *De Groene Amsterdammer*, 24 oktober 1936, 15.
15. Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 332-336.
16. *De Groene Amsterdammer*, 8 oktober 1939, 4.
17. *Haagsche Post*, 11 maart 1939, 9.

18. *Haagsche Post*, 1 oktober 1938, 11.
19. *Haagsche Post*, 28 januari 1939, 2.
20. *Haagsche Post*, 8 april 1939, 3.
21. *De Groene Amsterdammer*, 8 juli 1939, omslag.
22. *De Groene Amsterdammer*, 26 august 1939, 4.
23. *De Groene Amsterdammer*, 2 september 1939, 3; R. Hartmans, *Schaduwjaren. De jaren dertig in Nederland* (Utrecht 2018) 221-242.
24. *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1939, 1.
25. *De Groene Amsterdammer*, 2 september 1939, 3. Voor meer over De Jongs werk als medewerker van *De Groene*, zie B. Smits, *Loe de Jong, 1914-2005. Historicus met een missie* (Amsterdam 2014) 72-78.
26. *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 14 september 1939, 2.
27. *Limburger Koerier*, 9 september 1939, 7.
28. *Haagsche Post*, 23 september 1939, 2.
29. *Haagsche Post*, 23 september 1939, 2.
30. *Limburger Koerier*, 9 september 1939, 7.
31. P.A. Diepenhorst, '1914 en 1939', *Stemmen des Tijds* 29 (1940) 8-32, aldaar 12, 29. Zie ook C.K. Elout, 'De Nederlandsche oorlogspsyche', in: H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 353-369.
32. *Haagsche Post*, 9 september 1939, 2.
33. *De Katholieke Illustratie*, 28 september 1939, 2122-2124.
34. *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1939, 4.
35. *De Standaard*, 3 januari 1940, 1.
36. Grayzel, *At Home and Under Fire*, 277, 280-281. Zie ook *De Tijd*, 30 september 1939, 3.
37. *De Telegraaf*, 1 september 1939, 1.
38. *Algemeen Handelsblad*, 2 september 1939, 1.
39. *Het Leven*, 9 september 1939, z.p. [1-8]; Id *Het Leven* em, 16 september 1939, z.p. [1-13]; *Het Leven*, 23 september 1939, z.p. [5].
40. *De Grondwet*, 27 september 1939, 1.
41. *De Katholieke Illustratie*, 5 oktober 1939, 9-12.
42. *De Tijd*, 2 september 1939, 3; *Algemeen Handelsblad*, 2 september 1939, 1; *Het Vaderland*, 2 september 1939, 1; *De Tijd*, 5 september 1939, 1; *Algemeen Handelsblad*, 11 september 1939, 7; *De Telegraaf*, 14 september 1939, 1; *De Tijd*, 15 september 1939, 1.
43. *Algemeen Handelsblad*, 6 oktober 1939, 5.
44. *De Banier*, 4 september 1939, 3; Bosma, *Schuilstad*, 170.
45. *De Telegraaf*, 18 oktober 1939, 9.
46. *De Standaard*, 9 oktober 1939, 5.
47. *Algemeen Handelsblad*, 25 september 1939, 3.
48. *Haagsche Post*, 9 september 1939, 1.
49. *De Groene Amsterdammer*, 26 april 1940, 7.

50. *De Tijd*, 8 september 1939, 5; *De Tijd*, 13 september 1939, 1.
51. *Het Vaderland*, 10 september 1939, 5.
52. *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1939, 4.
53. *De Volkskrant*, 27 januari 1940, 5.
54. *Wereldkroniek*, 23 september 1939, 9-11.
55. *De Tijd*, 30 september 1939, 3.
56. *De Banier*, 23 oktober 1939, 1.
57. *Het Volk*, 28 maart 1940, 2.
58. *De Telegraaf*, 23 maart 1940, 3.
59. *De Groene Amsterdammer*, 23 maart 1940, 7. Zie ook *De Groene Amsterdammer*, 20 januari 1940, 7.
60. *Algemeen Handelsblad*, 21 oktober 1939, 2.
61. *De Telegraaf*, 29 september 1939, 10.
62. *De Tijd*, 22 september 1939, 2.
63. *De Groene Amsterdammer*, 9 september 1939, 7.
64. *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1940, 3.
65. *De Telegraaf*, 11 mei 1940, 3; *Algemeen Handelsblad*, 11 mei 1940, 6.
66. *Het Volk*, 5 januari 1940, 12.
67. *Haagsche Post*, 6 april 1940, 4.
68. Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 262-265.
69. Bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 21 juli 1939, 5; *De Katholieke Illustratie*, 27 april 1939, 1228-1229; *Wereldkroniek*, 29 april 1939, 6-7; *Het Leven*, 29 april 1939, z.p. [10-11]; *Het Leven*, 22 juli 1939, z.p. [2-4]; *Het Leven*, 30 september 1939, z.p. [10]; *Het Leven*, 9 december 1939, z.p. [10-14]; *De Katholieke Illustratie*, 5 oktober 1939, 4-6, 31.
70. *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1939, 1.
71. *Algemeen Handelsblad*, 19 februari 1940, 2.
72. *Algemeen Handelsblad*, 20 februari 1940, 2.
73. *Het Vaderland*, 24 januari 1940, 1.
74. *De Tijd*, 21 maart 1940, 17.
75. *De Standaard*, 19 februari 1940, 3.
76. *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1939, 4.
77. Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 263.
78. Koninklijke Landmacht, "Laat 'm maar kantelen", zei de generaal", het raadsel van de Renault-tank(s)', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht. Maandblad voor interne voorlichting* (1975) 2-5; J. Lenselink, 'De Nederlandse Renault-tank in actie tijdens de mobilisatie van 1939-1930', *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 29 (Delft 1994) 103-104.
79. Bijvoorbeeld *Haagsche Courant*, 4 november 1939, 17; *Het Vaderland*, 4 november 1939, 12; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 4 november 1939, 12; *De Tijd*, 4 november 1939, 1; *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1939, 8; *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 4 november 1939, 16; *Delftsche Courant*, 4 novem-

- ber 1939, 1; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 november 1939, 8; *Leeuwarder Nieuwsblad*, 4 november 1939, 1; *De Telegraaf*, 4 november 1939, 1; *De Katholieke Illustratie*, 9 november 1939, 212; *Het Leven*, 11 november 1939, z.p. [4].
80. *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1939, 8.
 81. *Haagsche Courant*, 4 november 1939, 17.
 82. *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 6 januari 1940, 1.
 83. *De Tijd*, 13 november 1939, 6.
 84. Geciteerd in *Leeuwarder Nieuwsblad*, 15 november 1939, 1.
 85. *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1939, 2.
 86. *De Groene Amsterdammer*, 21 oktober 1939, 4-5.
 87. *De Telegraaf*, 28 januari 1940, 5.
 88. *Haagsche Post*, 2 maart 1940, 3.
 89. Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 268.
 90. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* I, 435.
 91. Lenselink, 'De Nederlandse Renault-tank in actie', 103-104.
 92. *De Telegraaf*, 15 januari 1940, 18; *Het Volk*, 15 januari 1940, 3; *Het Leven*, 20 januari 1940, z.p. [5]; *Wereldkroniek*, 20 januari 1940, 32-33.
 93. *Haagsche Post*, 10 februari 1940, 22.
 94. *Haagsche Post*, 2 september 1939, 7; *Algemeen Handelsblad*, 22 november 1938, 1.
 95. Bijvoorbeeld *Ons Leger* 25:10 (oktober 1939) 427; *Panorama*, 2 november 1939, 11; *Wereldkroniek*, 9 september 1939, omslag; *Wereldkroniek*, 2 september 1939, 4; *Het Leven*, 4 november 1939, 1383; *Noordbrabantsch Dagblad het Huisgezin*, 9 mei 1940, 5. Het beeld was al in de zomer van 1939 te zien op de aanplakbiljetten voor de Legertentoonstelling in Den Haag en in een artikel in *De Groene* over grensverdediging: *De Groene Amsterdammer*, 10 juni 1939, 4-5; *De Tijd*, 1 juli 1939, 3.
 96. *Ons Leger* 13:1 (januari 1927) 6-7. Zie ook *Ons Leger* 22:3 (maart 1936) 35.
 97. *Ons Leger* 23:5 (mei 1937) 102-103.
 98. *De Nieuwe Amsterdammer*, 14 augustus 1915, omslag. Zie ook *Het Leven*, 4 augustus 1914, 1004; *De Notenkraker*, 26 juni 1915, z.p.; *De Nieuwe Amsterdammer*, 1 september 1915, 7; *De Nieuwe Amsterdammer*, 2 oktober 1915, omslag; *De Nieuwe Amsterdammer*, 27 november 1915, omslag.
 99. Moeyes, *Buiten schot*, 176-177.
 100. *Ons Leger* 25:10 (oktober 1939) omslag; *Panorama*, 2 november 1939, 11.
 101. Moeyes, *De zwaardjaren*, 119-123; Van Bergen, *Zacht en eervol*, 359.
 102. Zie onder meer de tekeningen van Willem van Schaik in *Oorlog of Vrede*, 13 juni 1931, 119; Beversluis, *Aanklacht!*, 33, 65; M. Beversluis, *De dolende soldaat. Een radio-treurspel in 3 bedrijven* (Den Haag 1932) 35-37.
 103. Dibbits, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop*, 138.
 104. *Haagsche Post*, 20 januari 1940, 1.
 105. Van Gent, *Het falen van de gewapende neutraliteit*, 265-270.
 106. *Ibidem*, 265-270.

107. *Het Vaderland*, 13 september 1939, 2.
108. *Het Leven*, 13 mei 1933, 588.
109. *De Telegraaf*, 5 april 1934, 4.
110. *Het Leven*, 26 november 1932, 1535-1537.
111. *Voorwaarts*, 27 januari 1931, 11.
112. *Algemeen Handelsblad*, 3 december 1938, 5.
113. *Het Vaderland*, 6 september 1939, 8.
114. *De Telegraaf*, 19 oktober 1939, 1.
115. *De Tijd*, 20 oktober 1939, 3.
116. *Algemeen Handelsblad*, 20 oktober 1939, 5.
117. Bosma, *Schuilstad*, 58-59; Grayzel, *At Home and Under Fire*, 252-262. Vgl. S.R. Grayzel, "Macabre and Hilarious". The Emotional Life of the Civilian Gas Mask in France during and after the First World War', in: C. Langhamer, L. Noakes en C. Siebrecht, *Total War. An Emotional History* (Oxford 2020) 40-58.
118. *Algemeen Handelsblad*, 23 oktober 1939, 11.
119. *De Telegraaf*, 23 oktober 1939, 1.
120. *Het Vaderland*, 25 oktober 1939, 1.
121. *Algemeen Handelsblad*, 25 oktober 1939, 8, 11.
122. *De Telegraaf*, 25 oktober 1939, 6.
123. *De Tijd*, 26 oktober 1939, z.p.
124. *Het Vaderland*, 6 november 1939, 3.
125. *Algemeen Handelsblad*, 5 december 1938, 13.
126. *De Tijd*, 26 oktober 1939, 4.
127. *Het Vaderland*, 6 november 1939, 3.
128. *De Tijd*, 26 oktober 1939, 6.
129. *Het Vaderland*, 6 november 1939, 3.
130. *Het Vaderland*, 9 december 1939, 12.
131. *De Banier*, 25 september 1939, 3.
132. Handelingen Tweede Kamer, 22 november 1939, 483.
133. *Haagsche Post*, 20 januari 1940, 4.
134. Handelingen Eerste Kamer, 14 februari 1940, 241.
135. G. Reve, *Opstellen Nederlands G.v.h. Reve 4a* (Amsterdam 2002) z.p.; Hartmans, *Schaduwwijaren*, 221 e.v. Van het Reve kreeg geschiedenislessen van Jacques Presser.
136. *Haagsche Post*, 6 april 1940, 6.
137. *Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant*, 23 december 1939, 1.
138. *Volk en Vaderland*, 10 november 1939, 1-2.
139. *Volk en Vaderland*, 19 januari 1940, 1.
140. *De Tijd*, 13 november 1939, 1; *Het Vaderland*, 13 november 1939, 1.
141. *Het Vaderland*, 2 oktober 1939, 9.
142. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 6 december 1939, 7. Zie ook *Het Volk*, 6 april 1940, 17.

143. *Het Vaderland*, 22 september 1939, 15.
144. *Het Volksdagblad*, 6 november 1939, 5; *Het Volk*, 8 januari 1940, 8; *Haagsche Courant*, 15 april 1940, 12. Graauw maakte tussen september 1939 en mei 1940 veelvuldig reclame in uiteenlopende dagbladen.
145. *De Graafschap-bode*, 6 november 1939, 4.
146. *Het Vaderland*, 2 oktober 1939, 9.
147. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1939, 13.
148. *De Maasbode*, 2 maart 1940, 5.
149. *Haagsche Post*, 11 maart 1939, 9.
150. *Haagsche Post*, 11 maart 1939, 9.
151. *Haagsche Post*, 27 januari 1940, 10.
152. *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1939, 9.
153. *Algemeen Handelsblad*, 12 november 1939, 2.
154. *De Groene Amsterdammer*, 4 november 1939, 21.
155. *Algemeen Handelsblad*, 5 oktober 1939, 3.
156. *De Groene Amsterdammer*, 16 september 1939, 4-5.
157. Bijvoorbeeld *De Maasbode*, 26 januari 1940, 1; *De Volkskrant*, 27 februari 1940, 5; *De Telegraaf*, 11 maart 1940, 2; *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1940, 3; *Het Vaderland*, 15 maart 1940, 1.
158. *De Volkskrant*, 27 februari 1940, 5.
159. *De Groene Amsterdammer*, 6 april 1940, 3.
160. *De Standaard*, 6 november 1939, 1; *De Tijd*, 6 november 1939, 6; *Algemeen Handelsblad*, 7 november 1939, 17.
161. Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 308.
162. *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1940, 2.
163. *Algemeen Handelsblad*, 11 april 1940, 3.
164. *De Standaard*, 11 april 1940, 1.
165. *Het Volk*, 15 april 1940, 2.
166. *Algemeen Handelsblad*, 10 april 1940, 1.
167. *Het Vaderland*, 10 april 1940, 2.
168. *De Volkskrant*, 9 april 1940, 1; *De Volkskrant*, 10 april 1940, 1.
169. *De Telegraaf*, 9 april 1940, 1.
170. *Algemeen Handelsblad*, 9 april 1940, 3.
171. *Algemeen Handelsblad*, 10 april 1940, 2.
172. H.J. Langeveld, *Hendrikus Colijn, 1869-1944. Dl. 2. 1933-1944. Schipper naast God* (Amsterdam 2004) 513-516. Voor een bespreking van Colijns diplomatieke overwegingen en handelingen in deze dagen, zie H.J. Langeveld, "Gaat u maar rustig slapen". Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933-mei 1940', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 3 (1995) 178-207, aldaar 198-200.
173. Geciteerd in *De Telegraaf*, 17 april 1940, 5.
174. *De Telegraaf*, 9 april 1940, 1. Zie ook *De Courant. Het Nieuws van den Dag*, 9 april 1940, 2.

175. Klijnsma, *Om de democratie*, 410.
176. T. Kristiansen, 'Neutrality Guard or Preparations for War? The Norwegian Armed Forces and the Coming of the Second World War', in: H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War 1900-1940* (Leiden 2011) 281-306.
177. *De Telegraaf*, 9 april 1940, 1; *Algemeen Handelsblad*, 10 april 1940, 2; *Het Volk*, 10 april 1940, 5; *De Standaard*, 10 april 1940, 1; *De Volkskrant*, 11 april 1940, 3.
178. *De Volkskrant*, 12 april 1940, 2.
179. *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1936, 2-3.
180. Dit merkte ook Loe de Jong op in zijn *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1953) 94-95. Wetenschappers van uiteenlopende disciplines buigen zich al jaren over de menselijke omgang met gevaren en risico's. Daarbij spelen tal van psychologische, sociale en culturele factoren een mogelijke rol – aspecten waarover het hier onderzochte bronmateriaal weinig of geen concrete bewijzen bevat. De menselijke omgang met risico's en de rol die emoties daarin spelen vormt voor psychologen een belangrijk onderzoeksveld. Voor een goed overzichtswerk, zie Breakwell, *The Psychology of Risk*, met name hoofdstuk 12. Psychologen wijzen al langer op de natuurlijke discrepantie tussen dreigingsbeelden en menselijke gedragingen. In plaats van de dreiging onder ogen te komen en adequaat te handelen, is de mens van nature geneigd om gevaren en adviezen daarover te bagatelliseren en de andere kant op te kijken. Het zal zo'n vaart wel niet lopen, anderen lopen een groter risico, actuele problemen verdienen voorrang, het is onmogelijk om het tij te keren – het zijn slechts enkele gedachten die in zo'n situatie vaak de overhand nemen. Pas als zowel de waarschijnlijkheid van het gevaar als de ernst van de dreiging onomstotelijk bewezen zijn, als het met andere woorden echt niet anders kan, gaan veel mensen over tot actie. Slechts een kleine minderheid kiest liever het zekere voor het onzekere en treft voortijdig maatregelen. Zie onder meer het al wat oudere werk van de Amerikaanse psycholoog R.J. Gerrig, *Experiencing Narrative Worlds. On the Psychological Activities of Reading* (Yale/Londen 1993) 181-189; en het meer recente artikel van A. Denovan, N. Dagnall, K. Drinkwater, A. Parker, P. Clough, 'Perception of Risk and Terrorism-Related Behavior Change. Dual Influences of Probabilistic Reasoning and Reality Testing', *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 1-12, aldaar 2, 9;
181. H. Daalder, 'Nederland en de wereld. 1940-1945', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66:2 (1953) 170-200, aldaar 173.
182. *De Telegraaf*, 18 mei 1939, 14. Deelnemers en organisatoren schreven elk jaar over hun ervaringen en motivering, zie bijvoorbeeld *De Telegraaf*, 19 mei 1935, 5; *Het Vaderland*, 19 mei 1936, 5; *Vrede*, jaargang 10 nummer 5, mei 1937, [2]; *Delfische Courant*, 4 mei 1940, 11.

9 De Meidagen

1. B. van der Boom, 'We leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 17-18.
2. De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 99.

3. Voor een uitgebreid verslag van de militaire strijd in de Meidagen, zie Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*.
4. De Jong, *Herinneringen* 1, 86.
5. *De Telegraaf*, 12 mei 1940, 5.
6. De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 96-107; B. van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 9.
7. K. Aarts en H. Pols, 'De Greb'. *Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht 1990) 73.
8. E.P. Weber, *De vuurproef van het grensbataljon. Belevissen van het 1e Bataljon 26e Regiment Infanterie tijdens den Nederlandsch-Duitschen oorlog van 10-15 Mei 1940* (Arnhem 1945) 195-196. Zie ook W.A. Poort en Th.N.J. Hoogvlieg, *Slagschaduwen over Nederland. De geschiedenis van de oorlog van 10 tot en met 28 mei 1940 op Nederlands grondgebied in Europa* (Haarlem 1946) 282; De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 102, 332.
9. Aarts en Pols, 'De Greb', 68.
10. Ibidem, 127.
11. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 3 (Den Haag 1970) 210.
12. J.W.M. Schulten, 'Het vertekende beeld. De strijd om de Grebbeberg in mei 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaat, *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990) 23-30; Aarts en Pols, 'De Greb', 83.
13. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, 374.
14. Bosma, *Schuilstad*, 174.
15. Het hier beschreven dagboekfragment is afkomstig uit T.M. Sjenitzer-van Leening (red.), *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Den Haag 1954) 27-28. Zie ook B. Kruitwagen, *Verhaal van zijn lotgevallen tijdens het bombardement van Rotterdam door de Duitsers in mei 1940* (Rotterdam 1941) 5; H. Romer, *Rotterdam in barbaarse jaren, 1940-1945* 1 (Rotterdam 1990) 51-52; G. Groeneveld, *Rotterdam frontstad. 10-14 mei 1940* (Nijmegen 2016) 222-240.
16. Groeneveld, *Rotterdam frontstad*, 222-240.
17. *Het Vaderland*, 16 mei 1940, 1.
18. Voor een dergelijk voornemen bestond in werkelijkheid geen bewijs, concludeerden Kamphuis en Amersfoort, *Mei 1940*, 386.
19. *Het Vaderland*, 15 mei 1940, 1. Overeenkomstig met wat Groeneveld schreef in *Rotterdam frontstad*, 265.
20. *Het Vaderland*, 15 mei 1940, 1.
21. *Haagsche Post*, 25 mei 1940, 642.
22. *Haagsche Courant*, 15 mei 1940, 1.
23. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 10; Van der Boom, 'We leven nog', 18-21.
24. De Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 236-251.
25. Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, 388-393.

26. R. Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988) 50.
27. *Algemeen Handelsblad*, 16 mei 1940, I. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 17 mei 1940, I.
28. J. Burger, *Oorlogsdagboek* (Amsterdam 1995, bezorgd door C. van Esterik) 97.
29. Vos, *Niet voor publicatie*, 55.
30. *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1940, I.
31. *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1940, I.
32. Bijvoorbeeld *Voorwaarts*, 18 juni 1929, 5.
33. *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1940, I.
34. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 3, 498.
35. Van der Boom, 'We leven nog', 18-19.

Besluit

1. Kristel, *De oorlog van anderen*, 9.
2. Zie ook Audoin-Rouzeau en Becker, 14-18. *Understanding the Great War*, 101; Kristel, *De oorlog van anderen*, 15-16; Winter, *War Beyond Words*, 1.
3. Alison Landsberg vatte deze vorm van publieke, culturele herinneringen samen onder de noemer *prosthetic memory*: 'This new form of memory, which I call prosthetic memory, emerges at the interface between a person and a historical narrative about the past, at an experiential site such as a movie theater or museum. In this moment of contact, an experience occurs through which the person sutures himself or herself into a larger history [...]. In the process that I am describing, the person does not simply apprehend a historical narrative but takes on a more personal, deeply felt memory of a past event through which he or she did not live. The resulting prosthetic memory has the ability to shape that person's subjectivity and politics.' A. Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004) 2.
4. *Haagsche Post*, 25 september 1937, 9.
5. Voor een heldere toelichting op de 'sublieme' ervaring, zie Van Vree, *De wereld als theater*, 23-27. Conny Kristel signaleerde deze fascinatie voor militaire technologie ook al tijdens de Eerste Wereldoorlog, in *De oorlog van anderen*, 268.
6. Voor de volledige citaten, zie hoofdstuk 8.
7. Voor een algemeen beeld van vergelijkbare opvattingen uit het buitenland, zie Freedman, *The Future of War*, 278-286.
8. Het doet sterk denken aan wat Roland Barthes het 'werkelijkheidseffect' noemde: historische romans, dagboeken, tekeningen, tentoonstellingen, zelfs geschiedenisboeken zijn nooit een directe weergave van de werkelijkheid, maar creëren wel een geloofwaardig beeld van de werkelijkheid. R. Barthes, *Het werkelijkheidseffect* (Groningen 2004) 101-112.
9. J. Bourke, 'Fear and Anxiety. Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal* 55 (2003) 111-133, aldaar 126-127.

10. Broersma, 'Nooit meer bladeren?', 37. Voor een uitgebreide verhandeling over de betekenis van de verzuiling voor de Nederlandse dagbladen, zie Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, hoofdstuk 6: 'Pers, partij en zuil'.
11. Overeenkomstig met hetgeen Schoenmaker schreef over de periode 1832-1914, in *Burgerzin en soldatengeest*, 394.
12. De tendens om actuele vraagstukken voorrang te geven, lijkt niet uniek voor deze periode maar eerder algemeen menselijk: J. Best, 'If This Goes On... The Rhetorical Construction of Future Problems', in: T. van Haften, H. Jansen, J. de Jong, W. Koetsenruijter (red.), *Bending Opinion. Essays on Persuasion in the Public Domain* (Leiden 2011) 203-217, aldaar 213; Freedman, *The Future of War*, 186-187.
13. Dit sluit aan bij de constatering van Van Vree dat 1933 een breukjaar vormde wat betreft de algemene teneur in de journalistieke beschouwingen op Duitsland: Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 346.

Bibliografie

Archieven

Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal
Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal
Kamerstukken Tweede Kamer
Kamervragen Eerste Kamer

Periodieken

<i>Algemeen Handelsblad</i>	<i>De Graafschap-bode</i>
<i>De Amsterdammer</i>	<i>De Groene Amsterdammer</i>
<i>De Arbeid</i>	<i>De Grondwet</i>
<i>De Arbeider</i>	<i>Den Gulden Winckel</i>
<i>Arbeidsfront</i>	<i>Haagsche Courant</i>
<i>Arnhemse Courant</i>	<i>Haagsche Post</i>
<i>De Banier</i>	<i>Haarlems Dagblad</i>
<i>Bevrijding</i>	<i>Jaarverslag van de Vereeniging voor Volken-</i> <i>bond en Vrede</i>
<i>De Bezem</i>	<i>De Katholieke Illustratie</i>
<i>Bouwen en Bewaren</i>	<i>Kerk en Vrede</i>
<i>De Branding</i>	<i>De Kunst</i>
<i>Bredasche Courant</i>	<i>Leeuwarder Courant</i>
<i>Het Centrum</i>	<i>Leeuwarder Nieuwsblad</i>
<i>De Christen-democraat</i>	<i>Leidsche Courant</i>
<i>De Courant. Het Nieuws van den Dag</i>	<i>Het Leven</i>
<i>Delftsche Courant</i>	<i>Het Liberale Weekblad</i>
<i>Eigen Haard</i>	<i>Limburger Koerier</i>
<i>Eindhovenensche Dagblad</i>	<i>Luchtgevaar</i>
<i>De Fakkel</i>	<i>De Maasbode</i>
<i>De Fascist</i>	<i>De Moker</i>
<i>Fascistisch Studieblad voor de Jeugd</i>	<i>Het Nationale Dagblad</i>
<i>De Gemeenschap</i>	<i>De Nationale Unie</i>
<i>Gereformeerd Vredesorgaan</i>	<i>De Nederlandsche Nationaal-Socialist</i>
<i>De Gooi- en Eemlander</i>	

<i>Nieuw Nederland</i>	<i>Rotterdamsch Nieuwsblad</i>
<i>De Nieuwe Amsterdammer</i>	<i>Slaat op den Trom</i>
<i>Nieuwe Apeldoornsche Courant</i>	<i>De Standaard</i>
<i>De Nieuwe Fakkel</i>	<i>Stemmen des Tijds</i>
<i>De Nieuwe Koers</i>	<i>De Strijder</i>
<i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>	<i>De Telegraaf</i>
<i>Nieuwe Tilburgsche Courant</i>	<i>De Tijd</i>
<i>Nieuwe Venlosche Courant</i>	<i>Tilburgsche Courant</i>
<i>Nieuwsblad van het Noorden</i>	<i>Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche</i>
<i>Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië</i>	<i>Courant</i>
<i>Noordbrabantsch Dagblad het Huisgezin</i>	<i>De Tribune</i>
<i>De Noord-Ooster</i>	<i>Het Vaderland</i>
<i>De Notenkraker</i>	<i>Het Volk</i>
<i>Ons Eigen Tijdschrift</i>	<i>Volk en Vaderland</i>
<i>Ons Leger</i>	<i>Het Volksdagblad</i>
<i>Oorlog of Vrede</i>	<i>De Volkskrant</i>
<i>De Opbouw</i>	<i>Voor Volkenbond en Vrede</i>
<i>Overijsselsch Dagblad</i>	<i>Voorwaarts</i>
<i>Panorama</i>	<i>Vrede</i>
<i>Pro Pace</i>	<i>Vredesstrijd</i>
<i>Provinciale Drentsche en Asser Courant</i>	<i>De Vrije Bladen</i>
<i>Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant</i>	<i>De Vrijheid</i>
<i>Provinciale Noordbrabantsche Courant</i>	<i>De Waag</i>
<i>Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant</i>	<i>De Wapens Neder</i>
<i>De Roskam</i>	<i>Wereldkroniek</i>
	<i>Zwart Front</i>

Websites

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland,
<https://socialhistory.org/bwsa/>
 Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn>
 Historische Parlementaire Documenten (1814-1995), <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>
 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, <https://www.huygens.knaw.nl/>
 IISG Biografisch Portaal Ondernemers, <http://www.iisg.nl/ondernemers/links.php>

Gepubliceerde bronnen

- Alting von Geusau, J.Th., *De strategische positie van Nederland in Europa en in verband daarmede taak en samenstelling van de Nederlandsche weermacht* (Amsterdam 1938).
- Barbusse, H., *Het vuur. Dagboek van een escouade* (Amsterdam 1918, vertaald door Andries de Rosa).
- Beverluis, M., *1914! Twintig jaar 1934? Anti-oorlogsgedenkboek* (Hilversum 1934).
- Beverluis, M., *Aanklacht! Verzen* (Gouda 1930).
- Beverluis, M., *Arbeidersnoodlot* (Arnhem 1932).
- Beverluis, M., *De dolende soldaat. Een radio-treurspel in 3 bedrijven* (Den Haag 1932).
- Beverluis, M., *Verzamelen. Gedichten* (Amsterdam 1935).
- Bloem, J.C., 'Het succesboek van den oorlog', *De Gemeenschap*, 5:7/8 (1929) 280-284.
- Bloem, J.C., 'Nogmaals Im Westen nichts Neues, ditmaal met een groote N', *De Vrije Bladen* (1929) 401-403.
- Burger, J., *Oorlogsdagboek* (Amsterdam 1995, bezorgd door C. van Esterik).
- Buskes, J.J., *De drie groote vragen* (Amsterdam 1929).
- Calmeyer, M.R.H., 'De oorlogsorganisatie der infanterie', *Militaire Spectator* 100 (1931) 193-214.
- Calmeyer, M.R.H., 'De oorlog van morgen deel vi. Mechaniseering en motoriseering', *Militaire Spectator* 104 (1935) 105-108.
- Calmeyer, M.R.H., 'De oorlog van morgen deel ix. De alzijdige oorlog', *Militaire Spectator* 105 (1936) 344-346.
- Dekker, M., *De aarde split* (Amsterdam 1930).
- Diepenhorst, P.A., '1914 en 1939', *Stemmen des Tijds* 29 (1940) 8-32.
- Eerbeek, J.K. van, *Lichting '18* (Kampen 1932).
- Elout, C.K., 'De Nederlandsche oorlogspsyche', in: H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 353-369.
- Embden, D. van, *Nationale ontwapening of volksverdelging* (Rotterdam 1924).
- Falkland, S. (pseud. H. Heijermans), *Gevleugelde daden. Avonturen der eerste Hollandsche luchtschippers* (Bussum 1911).
- Foppema, Y., *Gas! Zijn wij weerloos?* (Velsen 1934).
- Frey, A.M., *Funk. Ziekendrager aan het westelijk front* (Utrecht 1929, vertaald door J.L. van der Moer).
- Fuller, J.F.C., *Tanks in the Great War, 1914-1918* (Londen 1920).

- Hanstein, O. von, *De dodende straal* ('s-Hertogenbosch 1935, vertaald door H.A. Schmidt).
- Heering, G.J., *De zondeval van het christendom. Een studie over christendom, staat en oorlog* (Utrecht 1981, vijfde druk).
- Heering, G.J., *Kerk en oorlog. Rede gehouden op het congres der Nederlandsche afdeling van den 'Volkenbond der kerken' te 's-Gravenhage 18 oktober 1923* (Utrecht 1923).
- Hienrich, H., *De gasoorlog* (Den Haag 1923). International Federation of Trade Unions, *Nie wieder krieg!* = *No more war!* = *Plus jamais de guerre!* = *Nunca jamas guerra!* = *Nooit meer oorlog!* = *Aldrig mere krig!* (Amsterdam 1929).
- Kruitwagen, B., *Verhaal van zijn lotgevallen tijdens het bombardement van Rotterdam door de Duitsers in mei 1940* (Rotterdam 1941).
- Lagerwerff, T.J., *Beroepsofficier-pacifist. Brochure gericht tegen de volksmisleiding* (Den Haag 1931).
- Ludendorff, E.F.W., *Der totale Krieg* (München 1935).
- Maas, A.J., 'Hoofdstuk III. Luchtoorlog 2. Luchtverdediging', *Militaire Spectator* 98 (1929) 180-207.
- Maas, A.J., *Nationale ontwapening? De lucht- en gasoorlog en Prof.Dr. D. van Embden. Eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid* (Den Haag 1924).
- Maas, A.J., *Nationale ontwapening in strijd met nationaal belang en internationale plicht. Eene weerlegging van de propaganda voor nationale weerloosheid* (Den Haag 1925).
- Maas, A.J., *Ontwapening, Christendom en Volkenbond. Een betoog op principieelen grondslag tegen nationale ontwapening* (Assen 1929).
- Man, J.H. de, en H.Th.J.M. Lohmeijer, 'Is het Nederlandsche polderland "tank-proof"?', *Militaire Spectator* 97 (1928) 543-550.
- Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming, Vlugtschriften nr. 1 Algemeene beginselen van de bescherming der burgerbevolking tegen aanvallen uit de lucht* (Den Haag 1937).
- Nève, Ed. de, *Muziek voorop. Roman* (Amsterdam 1935).
- Officiële gids der internationale vredestoonstelling Amsterdam I.V.T.A. tijdens de Olympische Spelen van 15 juli tot 15 aug. 1928 te Amsterdam georganiseerd door de Nooit-Meer-Oorlog-Federatie* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1928]).
- Perochon, E., *Buiten eigen grenzen (een toekomstbeeld)* (Utrecht 1927).
- Poort, H.W., 'Het beroemde oorlogsboek', *De Opbouw* 12 (1929-1930) 38-42.
- Remarque, E.M., *Der Weg zurück* (Berlijn 1931).
- Remarque, E.M., *Van het westelijk front geen nieuws* (Utrecht 1929, vertaald door A. Salomons).
- Roland Holst, H., *Wij willen niet. Een anti-oorlogsspel* (Rotterdam 1931).

- Sinclair, F. de (pseud. August Herman van der Feen), *De ontdekking van Joost Gelderop* (Amsterdam 1923).
- Sluys, H. van der, 'Vechtwagenhindernissen', *Militaire Spectator* 107 (1938) 102-109.
- Snijders, C.J., *De ontwapenings- en weerloosheidspropaganda van Prof.Dr. D. van Embden. Rede voorbereid door den gep. Generaal G.J. Snijders, voor het openbaar debat van 30 september 1924, alsmede de door hem niet-uitgesproken repliek* (Den Haag 1924).
- Tazelaar, C., 'Oorlogsboeken (literaire kroniek)', *Stemmen des Tijds* 19:9 (september 1930) 270-184.
- Tempel, R., *Roodbaard de spotter. Herinneringen aan een groot journalist* (Amsterdam z.j. [ca. 1941])
- Veldkamp, J., 'Oorlogsliteratuur', *Stemmen des Tijds* 19:11 (1930) 427-450.
- Veldkamp, J., 'Remarque en de waarheid', *Stemmen des Tijds* 20:4 (1931) 358-395.
- Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, *Vredes- en Volkenbondstentoonstelling. Uitgaande van de Nederlandsche Vereeniging voor Volkenbond en Vrede te 's-Gravenhage, van 7 Februari tot 6 Maart 1930, in de grafelijke zalen (Ridderzaal) aldaar* (z.p. 1930).
- Vissel, IJ., *De doodende straat. Tooneelspel in drie bedrijven* (Naarden 1925).
- Vooyo, I.P. de, 'De schuld der techniek aan de oorlogswreedheid. Een onuitgesproken voordracht', *De Beweging* 12:4 (1916) 1-14.
- Vrijzinnig-Democratische Bond, *Tekst van het gifgasrapport van den Volkenbond met een antwoord van Prof.Dr. D. van Embden, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, op de brochure van kapitein Maas en andere bestrijding* (Amsterdam 1925).
- Weber, E.P., *De vuurproef van het grensbataljon. Belevissen van het 1e Bataljon 26e Regiment Infanterie tijdens den Nederlandsch-Duitschen oorlog van 10-15 Mei 1940* (Arnhem 1945).
- Wells, H.G., *De oorlog in de lucht. En meer in 't bijzonder, hoe 't Bert Smallways ging tijdens dezen krijg* (Amsterdam 1908).
- Wells, H.G., *De strijd der werelden* (Amsterdam 1899, vertaald door B. Canter).
- Wester, D.H., *De Chemicaliën-oorlog* (Eibergen 1923).
- Winckel, Ch.W.F., en A. Colaço Belmonte, *Het Nederlandsche Roode Kruis in Ethiopië. Waar onze vlag eens wapperde* (Amsterdam 1936).

Literatuur

- Aarts, K., en H. Pols, *'De Greb'. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht 1990).
- Abbenhuis, M., *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Adriaansen, W.L.M., *Jons Viruly. 1905-1986, vlieger en schrijver. Vleugels aan het woord gegeven* (Zaltbommel 2008).

- Amersfoort, H., en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Amsterdam 2012).
- Amersfoort, H., 'Give us back our Field Army! The Dutch Army Leadership and the Operational Planning during the Interwar Years', in: H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011) 274-275.
- Amersfoort, H., en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden 2011).
- Asselbergs, W.J.M.A., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* dl. 9 ('s-Hertogenbosch 1975).
- Baarsel, G.J.M. van, 'De Haagse Dierentuin', *Holland Historisch Tijdschrift. Dierentuinen in Holland* 20:4/5 (1988) 238-250.
- Baneke, D., *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum 2008).
- Barthes, R., *Het werkelijkheidseffect* (Groningen 2004).
- Berg, H. van den, en T. Coppes, *Dominees in het geweer. Het christen-antimilitarisme van Kerk en Vrede 1924-1950* (Nijmegen 1982).
- Bergen, L. van, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog* (Den Haag 1999).
- Bergen, L. van, en M. Abbenhuis, 'De nieuwe dood. Over het gebruik van gifgas in de Eerste Wereldoorlog en de neutraliteit van Nederland en het Rode Kruis', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* dl. 25 (Soesterberg 2012) 21-48.
- Best, J., 'If This Goes On... The Rhetorical Construction of Future Problems', in: T. van Haften, H. Jansen, J. de Jong, W. Koetsenruijter (red.), *Bending Opinion. Essays on Persuasion in the Public Domain* (Leiden 2011) 203-217.
- Beunders, H., 'Weg met de vlootwet!' *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Amsterdam 1984).
- Bingham, A., 'The Digitization of Newspaper Archives. Opportunities and Challenges for Historians', *Twentieth Century British History* 21:2 (2010) 225-231.
- Boef, A.H. den, en S. van Faassen, 'Verrek, waar is Berlijn gebleven?' *Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders in Berlijn 1918-1945* (Amsterdam 2002).
- Boemeke, M.F., R. Chickering, S. Förster (red.), *Anticipating Total War. The German and American Experiences, 1871-1914* (Washington 1999).
- Boer, C. de, en H. 't Hart, *Publieke opinie* (Amsterdam 2007).
- Bom, R.L., en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
- Boom, B. van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Boom, B. van der, 'We leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Bos, D., *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014).
- Bosma, K., *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Nijmegen 2006).
- Boterman, F.W., *Duitsland als Nederlands probleem. De Nederlands-Duitse betrekkingen tussen openheid en eigenheid* (Amsterdam 1999).

- Boterman, F., en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot cultuur* (Hilversum 2003).
- Boterman, F., *Tussen utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2020).
- Bourke, J., *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare* (Londen 1999).
- Bourke, J., 'Fear and Anxiety. Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal* 55 (2003) 111-133.
- Bourke, J. (red.), *War and Art. A Visual History of Modern Conflict* (Londen 2017).
- Bowdoin van Riper, A., *Imagining Flight. Aviation and Popular Culture* (College Station 2004).
- Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975).
- Blom, J.C.H., "'Durch kamen sie doch". Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 116-143.
- Brands, M.C., 'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland', in: M. Berman en J.C.H. Blom (red.), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Den Haag 1997) 9-20.
- Breakwell, G.M., *The Psychology of Risk* (Cambridge 2014).
- Brock, P., en N. Young, *Pacifism in the Twentieth Century* (New York 1999).
- Broersma, M., 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2015) 29-55.
- Brolsma, M., 'Het humanitaire moment'. *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)* (Hilversum 2016).
- Bruggen, G. van der, 'Parochiebibliotheken', in: *Memoreeks. Herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholiek leven* 8 (Nijmegen 1979) 18-31.
- Cahier Studiecentrum voor vredesvraagstukken* 7 (1982) 1-2 (maart) 49-65.
- Calmeyer, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus. Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar* (Den Haag 1997).
- Caughey, J.L., *Imaginary Social Worlds. A Cultural Approach* (Lincoln 1984).
- Chambers, J.C., 'All Quiet on the Western Front (1930). The Antiwar Film and the Image of the First World War', *Historical Journal of Film, Radio and Television* 14:4 (1994) 377-411.
- Chickering, R., en S. Förster (red.), *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* (Cambridge 2000).
- Chickering, R., en S. Förster, *The Shadows of Total War. Europe, East Asia, and the United States, 1919-1939* (Washington DC 2003).
- Childs, D.J., *A Peripheral Weapon? The Production and Employment of British Tanks in the First World War* (Westport 1999).

- Clarke, I.F., *Voices Prophecy War, 1763-1984* (Oxford 1966).
- Clarke, I.F., *Voices Prophecy War. Future Wars, 1763-3749* (Oxford 1992).
- Clarke, I.F. (red.), *The Tale of the Next Great War, 1871-1914. Fictions of Future Warfare and of Battles Still-to-Come* (Liverpool 1995).
- Cohen, D., *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914-1939* (Los Angeles 2001).
- Collingwood, R.G., *The Idea of History* (Oxford 1946).
- Daalder, H., 'Nederland en de wereld: 1940-1945', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66:2 (1953) 170-200.
- Dekker, R., 'Nawoord', in: Ed. de Nève, *Muziek voorop. Roman* (Amsterdam 2014).
- Denovan, A., N. Dagnall, K. Drinkwater, A. Parker, P. Clough, 'Perception of Risk and Terrorism-Related Behavior Change. Dual Influences of Probabilistic Reasoning and Reality Testing', *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 1-12.
- Dibbets, K., 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen', in: K. Dibbets en F. van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandsche film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 229-270.
- Dibbets, K., *Sprekende films. De komst van de geluidsfilm in Nederland, 1928-1933* (Amsterdam 1993).
- Diepen, R. van, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Amsterdam 1999).
- Dierikx, M., *Luchtspiegelingen. Cultuurgeschiedenis van de luchtvaart* (Amsterdam 2008).
- Dray, W.H., *History as Re-Enactment. R. G. Collingwood's Idea of History* (Oxford 1995).
- Dunk, H.W. von der, 'Nederlandse cultuur in de windstilte', in: K. Dittrich, P. Blom en F. Bool (red.), *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30.
- Dunk, H.W. von der, 'De Eerste Wereldoorlog. Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog', in: D.P. Blok (red.) *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1979).
- Dunk, H.W. von der, "Toen werd het levensgevaarlijk..." Nederland, oorlog en geweld', in: C. Kristel en J.C.H. Blom, *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33.
- Echevarria, A.J., *Imagining Future War. The West's Technological Revolution and Visions of Wars to Come, 1880-1914* (Londen 2007).
- Eckart, W.U., 'The Soldier's Body in Gas Warfare. Trauma, Illness, Rentennot, 1915-1933', in: B. Friedrich (red.), *One Hundred Years of Chemical Warfare. Research, Deployment, Consequences* (Springer Open Excess 2017) 213-227.
- Eksteins, M., 'All Quiet on the Western Front and the Fate of a War', *Journal of Contemporary History* 15 (1980) 345-366.
- Eksteins, M., *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (Boston 1989).
- Eksteins, M., 'War, Memory and Politics. The Fate of the Film *All Quiet on the Western Front*', *Journal of Contemporary History* 15:2 (1980) 60-82.

- Ermers, R. e.a. (red.), *De wapens neder 1. De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen 1985).
- Erven J. Bijleveld, *Bijleveld 150. Honderdvijftig jaar boekhandel en uitgeverij Erven J. Bijleveld op Janskerkhof nummer 7* (Utrecht 2015).
- Exalto, J., “‘Dit koninkrijk tartende oorlogsbedrijf’”. Het christen-antimilitarisme van de rechts-modernist G.J. Heering (1879-1955)’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1900* 21:49 (december 1998) 23-43.
- Fanning, W.J. jr., *Death rays and the popular media, 1876-1939. A Study of Directed Energy Weapons in Fact, Fiction and Film* (Jefferson 2015).
- Flap, H., en P. Tammes, ‘De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939’, *Mens en Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46.
- Freedman, L.D., *The Future of War. A History* (New York 2017).
- Fussell, P., *The Great War and Modern Memory* (Londen 1975).
- Gasenbeek, B., *Van jeugdig pacifisme naar geestelijke weerbaarheid. De Jongeren Vredes Actie (1924-1940)* (Breda 2012).
- Gent, T. van, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009).
- Gerrig, R.J., *Experiencing Narrative Worlds. On the Psychological Activities of Reading* (Yale Londen 1993).
- Goedkoop, H., *Geluk. Het leven van Herman Heijermans* (Amsterdam 1996).
- Grant, M., en B. Ziemann (red.), *Understanding the Imaginary War. Culture Thought and Nuclear Conflict, 1945-90* (Manchester 2016).
- Grayzel, S.R., *At Home and Under Fire. Air Raids and Culture in Britain from the Great War to the Blitz* (Cambridge 2012).
- Grayzel, S.R., “‘Macabre and Hilarious’. The Emotional Life of the Civilian Gas Mask in France during and after the First World War’, in: C. Langhamer, L. Noakes en C. Siebrecht, *Total War. An Emotional History* (Oxford 2020) 40-58.
- Groeneveld, G., *Rotterdam frontstad. 10-14 mei 1940* (Nijmegen 2016).
- Haapamaki, M., *The Coming of the Aerial War. Culture and Fear of the Airborne Attack in Inter-War Britain* (Londen 2014).
- Haber, L.F., *The Poisonous Cloud. Chemical Warfare in the First World War* (Oxford 1986).
- Hall, S., en S. Neale, *Epics, Spectacles and Blockbusters. A Hollywood History* (Detroit 2010).
- Harbers, F., ‘Naar een massapers, 1869-1940’, in: H. Wijfjes en F. Harbers (red.), *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 121-165.
- Harris, R., en J. Paxman, *A Higher Form of Killing. The Secret History of Chemical and Biological Warfare* (Londen 1982).
- Hartmans, R., *Geestdrift met verstand. Geschiedenis van De Groene Amsterdammer van 1877 tot nu* (Amsterdam 2020).

- Hartmans, R., *Schaduwjaren. De jaren dertig in Nederland* (Utrecht 2018).
- Hertog, J.P. den, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
- Hessen, J. van, 'De Nederlandse jeugdbeweging van oorlog tot oorlog', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 24-41.
- Hof, M. van 't, 'De Nooit-Meer-Oorlog-Federatie (NMOF), 1924-1933', in: J.P.A. van Vugt en L. van Bergen, *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Amsterdam 1988) 41-50.
- Hoffenaar, J., "Ik heb alles toch al in mijn memoires geschreven!" De bezorging van de Herinneringen van luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) 218-230.
- Huberts, W.S., *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
- Hynes, S., *A War Imagined. The First World War and English Culture* (Londen 1990).
- Hynes, S., *The Soldiers' Tale. Bearing Witness to Modern War* (New York 2001).
- Janis, I.L., *Air War and Emotional Stress. Psychological Studies of Bombing and Civilian Defense* (1951 New York).
- Jansen van Galen, J., en H. Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post 1914-1940* (Amsterdam 1993).
- Janssen, J.A.M.M., 'Kerk, coalitie en defensie in het Interbellum', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren dertig* (Amsterdam 1984) 42-62.
- Jedlowski, P., 'Memories of the future', in: A.L. Tota en T. Hagen (red.), *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Londen/New York 2016) 121-130.
- Jochheim, G., *Antimilitaristische Aktionstheorie, soziale Revolution und soziale Verteidigung. Zur Entwicklung der Gewaltfreiheits-theorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande* (Assen, Amsterdam en Frankfurt am Main 1977).
- Jong, L. de, *De Duitse Vijfde Colonie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1953).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 1 (Den Haag 1969).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 2 (Den Haag 1969).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 3 (Den Haag 1970).
- Jong, L. de, *Herinneringen I* (Den Haag 1993).
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940* (Hilversum 1964).
- Kaaij, M. van der, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012).
- Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland, 1918-1938* (Wageningen 1964).

- Kamphuis, P.H., 'Het Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening en zijn actie tegen de afbraak van defensie in het interbellum', *Militaire Spectator* 153 (1984) 358-368.
- Keizer, M. de, 'Een land nog niet in kaart gebracht', ongepubliceerde lezing 2003: http://www.madelondekeizer.nl/pag_engels/lezing_interbellem_eng.html
- Keizer, M. de, en S. Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004).
- Kelly, A., *All Quiet on the Western Front. The Story of a Film* (Londen 2002).
- Kelly, A., *Cinema and the Great War* (Londen 1997).
- Kershaw, I., *To Hell and Back. Europe, 1914-1949* (Londen 2015).
- Kielich, W., *Jordaners op de barricaden. Het oproer van 1934* (Zutphen 1984).
- Klijnsma, M.H., *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008).
- Klinkert, W., 'Death from the Air. The Resilience of Modern Society Militarily Put to the Test, 1900-35', in: L. van Bergen en E. Vermetten (red.), *The First World War and Health. Rethinking Resilience* (Leiden 2020) 16-38.
- Klinkert, W., *Defending Neutrality. The Netherlands Prepares for War, 1900-1925* (Leiden en Boston 2013).
- Klinkert, W., 'De Nederlandse mobilisatie van 1914', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België. 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 24-34.
- Klinkert, W., 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen. De lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* 22 (Soesterberg 2011).
- Klinkert, W., "In the interest of peace and quiet in Europe". The military and strategic role of Dutch neutrality, 1890-1940', *Journal of Modern European History* 17:1 (2019) 48-63.
- Klinkert, W., R.U.M.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar Luchtdoelartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992).
- Koetsenruijter, A.W.M., 'De verbeelding van een ramp', in: J. de Jong, C. Pieper en A. Rademaker (red.), *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica* (Amsterdam 2015) 103-108.
- Koetsenruijter, A.W.M., en G.N.G. Vanderveen, 'The Popular Virgin and the Wolf in Sheep's Clothing. A Case Study of the Imaging of Victims and Offenders', in: T. van Haften, H. Jansen, J.C. de Jong, A.W.M. Koetsenruijter (red.), *Rhetoric in Society. Papers Second conference* (CD) (Leiden 2009) 241-270, aldaar 247.
- Koninklijke Landmacht, "Laat 'm maar kantelen", zei de generaal, het raadsel van de Renault-tank(s)', *Legerkoerier. Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht. Maandblad voor interne voorlichting* (1975) 2-5.
- Koolhaas, M., 'All Quiet on the Western Front. De vergeten film van het beroemde boek', online publicatie: <http://www.npogeschiedenis.nl/wot/artikelen/All-quiet-on-the-Western-front-de-film-remarque-1930.html>
- Koselleck, R., *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York 2004).

- Krell, A., *The Devil's Rope. A Cultural History of Barbed Wire* (Londen 2002).
- Kristel, C., *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeveel, 1914-1918* (Amsterdam 2016).
- Kristiansen, T., 'Neutrality Guard or Preparations for War? The Norwegian Armed Forces and the Coming of the Second World War', in: H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War 1900-1940* (Leiden 2011) 281-306.
- Kruizinga, S.F., *Overlegeconomie in oorlogstijd. De Nederlandse Overzee Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog* (Zutphen 2012).
- Kuypers, I., *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- Landsberg, A., *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).
- Langeveld, H.J., "'Gaaf u maar rustig slapen". Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933-mei 1940', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 3 (1995) 178-207.
- Langeveld, H.J., *Hendrikus Colijn, 1869-1944. Dl. 2. 1933-1944. Schipper naast God* (Amsterdam 2004).
- Langeveld, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Den Haag).
- Lenselink, J., 'De Nederlandse Renault-tank in actie tijdens de mobilisatie van 1939-1930', *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 29 (Delft 1994) 103-104.
- Lente, D. van (red.), *The Nuclear Age in Popular Media. A Transnational History, 1945-1965* (New York 2012).
- Linmans, W.F.J., "'Grootbedrijf van Menschenslaching". Nederlandse dagbladen over de luchtoorlog, 1914-1940', *Militaire Spectator* 184:2 (2015) 71-82.
- Linmans, W.F.J., 'Het "dikke buiken-bataljon". De verbeelding van de (contra)revolutie in Nederland', *Militaire Spectator* 185:2 (2016) 52-64.
- Linmans, W.F.J., 'Holle fantasterij en defaitistische sprookjes. Kapitein A.J. Maas (1883-1939) in het publieke debat over nationale ontwapening', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 32:2 (2017) 113-134.
- Lith, H. van, *Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen neutraal Nederland (1914-1918)* (Zaltbommel 2001).
- Logt, A. van der, 'De Eerste Wereldoorlog in het Nederlandse theater van het interbellum', in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* dl. 22 (Soesterberg 2011) 223-292.
- Loo, P.E. van e.a. (red.), *Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017* (Den Haag 2017).
- Loo, P.E. van, en Q.J. van der Vegt, 'Een eeuw grondgebonden luchtverdediging', *Militaire Spectator* 186:5 (2017) 238-251.
- Mecking, E., *Neutraal Nederland in oorlogstijd. Rantsoeneren, frauderen, speculeren en crepen tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Diemen 2014).

- Meek, H., 'Mobilisatie- of wapenstilstandsherdenking. Publieke oorlogsherinneringen in het interbellum in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124:1 (2011) 48-63.
- Meire, J., 'De ontlichaamde oorlog. Over de museale representatie van de Eerste Wereldoorlog', *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* 5:2 (2001) 96-111.
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).
- Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek, 1839-1939* (Amsterdam 2006).
- Moeyes, P., *De zwaardjaren. De verbeelding van het westelijk front 1914-1918* (Amsterdam 2017).
- Mosse, G.L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (New York 1990).
- Natris, W.H.M. de, "Geen bommenwerpers boven Leiden!" Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940', *Leids Jaarboekje* 104 (2012) 127-151.
- Netz, R., *Barbed Wire. An Ecology of Modernity* (Middletown 2004).
- Nuij, N.P.M., 'Schrikbeeld gehuld in nevelen. Nederlandse defensie en chemische oorlogvoering, 1918-1939', *Militaire Spectator* 170:10 (2001) 532-542.
- Paul, G., *Bildermacht. Studien zur Visual History des 20. und 21. Jahrhunderts* (Göttingen 2013).
- Philpott, W.J., 'Total War', in: M. Hughes en W.J. Philpott (red.), *Modern Military History* (Basingstoke 2006) 131-152.
- Plasse, J. van de, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
- Poort, W.A., en Th.N.J. Hoogvlieg, *Slagschaduw over Nederland. De geschiedenis van de oorlog van 10 tot en met 28 mei 1940 op Nederlands grondgebied in Europa* (Haarlem 1946).
- Prost, A., *In the Wake of War. 'Les Anciens Combattants' and French Society, 1914-1939* (Oxford 1992).
- Ranitz, A.M. de, *Louis Raemaekers. 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014).
- Rasson, L., *De kracht van het beeld. De Grote Oorlog op het witte doek* (Kalmthout 2014).
- Razac, O., *Barbed Wire. A Political History* (New York 2002).
- Reve, G., *Opstellen Nederlands G.v.h. Reve 4a* (Amsterdam 2002).
- Riemens, M.J., *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1995).
- Rigney, A., 'Cultural Memory Studies. Mediation, narrative, and the aesthetic', in: A.L. Tota en T. Hagen (red.), *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Londen/ New York 2016) 65-76.
- Riesen, J.H. van, 'De luchtbeschermingsoefening te Winterswijk', *Militaire Spectator* 103 (1934) 11-17.
- Romer, H., *Rotterdam in barbaarse jaren, 1940-1945* (Rotterdam 1990).

- Roodt, E.U. de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht 1973).
- Roozenbeek, H., en J. van Woensel, *De geest in de fles. De omgang van de Nederlandse defensieorganisatie met chemische strijdmiddelen 1915-1997* (Amsterdam 2010).
- Scales, R., 'Radio Broadcasting, Disabled Veterans, and the Politics of National Recovery in Interwar France', *French Historical Studies* 31:4 (2008) 643-678.
- Schie, P.G.C. van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005).
- Schneider, T.F., *Erich Maria Remarques Roman 'Im Westen nichts Neues'. Text, Edition, Entstehung, Distribution und Rezeption (1928-1930)* (Tübingen 2004).
- Schoenmaker, B., *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot, 1832-1914* (Amsterdam 2009).
- Schoenmaker, B., en F. Baudet, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de Militaire Spectator 1832-2007* (Amsterdam 2007).
- Schulten, J.W.M., 'Het vertekende beeld. De strijd om de Grebbeberg in mei 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats, *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1990) 23-30.
- Schuursma, R.L., *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Sjenitzer-van Leening, T.M. (red.), *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Den Haag 1954).
- Slaa, R. te, en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).
- Smits, B., *Loe de Jong, 1914-2005. Historicus met een missie* (Amsterdam 2014).
- Sontag, S., *Regarding the Pain of Others* (New York 2003).
- Starink, D., *De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939* (Amsterdam 2013).
- Starink, D., 'De jonge jaren van de luchtmacht. De geschiedenis van het luchtwapen in het Nederlandse leger tot 1939', *Militaire Spectator* 182:12 (2013) 536-547.
- Sternburg, W. von, *'Als wäre alles das letzte Mal'. Erich Maria Remarque. Eine Biographie* (Keulen 1998).
- Stoop, J.P., *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001).
- Tames, I., *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Teitler, G. (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984).
- Teitler, G., 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren dertig* (Amsterdam 1984) 70-87, aldaar 76-77.

- Toorn, M.C. van den, *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten* (Den Haag 1991).
- Toorn, W. van, *Emanuel Querido. 1871-1943. Een leven met boeken* (Amsterdam 2015).
- Tuyl van Serooskerken, H.P., *The Netherlands and World War I. Espionage, Diplomacy and Survival* (Leiden 2001).
- Velde, H. te, 'Viriliteit en opoffering. Mannelijkheid in het Nederlandse politieke debat van het *fin-de-siècle*', *Groniek* 132 (1996) 279-291.
- Vonhoff, H.J.L., 'Defensiepolitiek van Liberalen en Vrijzinnig-Democraten in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 63-69.
- Vos, R., *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988).
- Vree, F.P.I.M. van, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
- Vree, F.P.I.M. van, *De wereld als theater. Journalistiek als culturele praktijk* (Amsterdam 2006).
- Vis J., en G. Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen 2000).
- Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Weart, S.R., *Nuclear Fear. A History of Images* (Harvard 1988).
- Weart, S.R., *The Rise of Nuclear Fear* (Harvard 2012).
- Wenger-Deilmann, A., 'Die "Kriegszermalmten". Die visuelle Schockrhetorik des Antikriegsdiskurses', in: G. Paul, *Das Jahrhundert der Bilder. 1900 bis 1949* (Göttingen 2009).
- Werkman, H., *De haven uitgraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937)* (Hilversum 2004).
- Wijfjes, H., 'Digital Humanities and Media History. A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:1 (2017) 4-24.
- Wijfjes, H., en B. Hogenkamp, 'De dageraad van de eeuw van beeld en geluid', in: B. Hogenkamp, S. de Leeuw en H. Wijfjes, *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland* (Hilversum 2012) 18-57.
- Winter, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995).
- Winter, J., *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven 2006).
- Winter, J., *War Beyond Words. Languages of Remembrance from the Great War to the Present* (Cambridge 2017).
- Wittenberg, D., *Prikkeldraad. Een geschiedenis van goed en kwaad* (Amsterdam 2015).
- Wright, P., *Tank. The Progress of a Monstrous War Machine* (Londen 2000).

Illustratieverantwoording

Omslagbeeld

Peter Alma (1886-1969), Oorlog, 1937, c/o Pictoright Amsterdam 2021. Collectie Amsterdam Museum, inv.nr. SA 39089.

Atlas van Stolk, Rotterdam

- p. 167 Tekening Leo Jordaan, uit: *De Groene Amsterdammer*, 21 februari 1931, 5.
p. 181 Tekening Leo Jordaan, uit: *De Groene Amsterdammer*, 13 februari 1932, bijvoegsel.
p. 254 Tekening Leo Jordaan, uit: *De Groene Amsterdammer*, 8 juli 1939, omslag.
Katern I Tekening Leo Jordaan, uit: *De Groene Amsterdammer*, 29 februari 1936, omslag.
Katern III Tekening Leo Jordaan, uit: *De Groene Amsterdammer*, 12 oktober 1935, omslag.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

- p. 44 Onbekende tekenaar, uit: *De Nieuwe Fakkel*, 26 juli 1935, 1. Microfilm 1523-1525.
p. 59 Tekening Albert Hahn, uit: *De Notenkraker*, 18 september 1915, 3. Collectie Albert Hahn. Plaatsingsnummer IISG BG C6/343.
p. 108 Tekening Albert Hahn, uit: *De Notenkraker*, 2 oktober 1915, z.p. Collectie Albert Hahn. Plaatsingsnummer Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (Perscollectie) BG PM1/86-13.
p. III Tekening Louis Raemaekers, uit: *De Telegraaf*, 22 augustus 1929, 5. Plaatsingsnummer IISG BG C4/904. © Stichting Louis Raemaekers.
p. 202 Tekening Louis Raemaekers, uit: *De Telegraaf*, 15 januari 1915, 5. Plaatsingsnummer IISG BG Cr2/536. © Stichting Louis Raemaekers.
p. 204 Tekening Albert Hahn, uit: *De Notenkraker*, 24 juli 1915, omslag. Collectie Albert Hahn. Plaatsingsnummer IISG BG C6/318.

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- p. 28 Onbekende tekenaar, uit: *Panorama*, 6 december 1916, omslag.
p. 30 Onbekende tekenaar, uit: *Het Leven*, 19 december 1916, omslag.

- p. 38 Onbekende fotograaf, uit: *Voorwaarts*, 13 april 1928, 10.
- p. 42 Tekening Willem van Schaik, uit: *Oorlog of Vrede*, 28 november 1931, 413.
- p. 58 Onbekende fotograaf, uit: *Het Leven*, 8 mei 1917, 625.
- p. 60 © Jan Sluijters, De kindermoord te Londen, 1917 c/o Pictoright Amsterdam 2021.
- p. 63 Advertentie, uit: *De Telegraaf*, 23 sept 1928, 12.
- p. 79 Onbekende fotograaf, uit: *De Telegraaf*, 20 oktober 1933, 1.
- p. 92 Onbekende fotograaf, uit: *Haagsche Courant*, 1 oktober 1924, 5.
- p. 100 Tekening Johan Braakensiek, uit: *De Groene Amsterdammer*, 2 juni 1928, bijvoegsel.
- p. 118 Onbekende tekenaar, uit: *Het Leven*, 10 mei 1924, 597.
- p. 119 Onbekende tekenaar, uit: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 mei 1924, 1.
- p. 121 Tekening Leo Jordaen, uit: *Het Volk*, 31 mei 1924, 5.
- p. 122 Tekening Piet van der Hem, uit: *Haagsche Post*, 7 juni 1924, 883.
- p. 137 Filmbeeld *Flight to Fame*, uit: *Limburger Koerier*, 16 maart 1940, 9.
- p. 162 Advertentie, uit: *Algemeen Handelsblad*, 22 januari 1931, 12.
- p. 171 Tekening Johan Braakensiek, uit: *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1929, bijvoegsel.
- p. 208 Tekening Karel van Seben, uit: *Het Volk*, 25 juli 1931, 1.
- p. 242 Onbekende fotograaf, uit: *De Telegraaf*, 22 juni 1939, 4.
- p. 267 Onbekende fotograaf, uit: *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1939, 8.
- p. 275 Onbekende fotograaf, uit: *Het Leven*, 13 mei 1933, 588.
- p. 277 Onbekende fotograaf, uit: *De Telegraaf*, 25 oktober 1939, 6.
- p. 278 Onbekende fotograaf, uit: *De Tijd*, 26 oktober 1939, z.p.
- p. 290 Tekening Willem van Schaik, uit: *Vrede* 9 (1936), omslag.
- p. 302 Onbekende fotograaf, uit: *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1940, 1.
- Katern II Tekening Piet van der Hem, uit: *De Nieuwe Amsterdammer*, 8 mei 1915, omslag.
- Katern IV © Jan Sluijters, De eeuwige post aan de grenzen, 1915 c/o Pictoright Amsterdam 2021.

**Nederlands Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam**

- p. 271 Tekening Eppo Doeve, uit: *Haagsche Post*, 2 september 1939, 7. Beeldnummer 184207.

Universitaire Bibliotheken, Leiden

- p. 36 Onbekende fotograaf, uit: *Panorama*, 21 maart 1928, 6.
- p. 206 Tekening Willem van Schaik, uit: M. Beversluis, *Aanklacht! Verzen* (Gouda 1930) 39.

- p. 207 Tekening Willem van Schaik, uit: M. Beversluis, *Aanklacht! Verzen* (Gouda 1930) 15.
- p. 234 Onbekende tekenaar, uit: *Arbeidsfront*, nummer 40, 19 januari 1937, 3.

De auteur dankt alle betrokkenen voor hun medewerking en behulpzaamheid.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Personen- en beknopt zakenregister

Geografische namen en de titels van kranten en tijdschriften zijn niet in het register opgenomen.

- Abessinië, Italiaanse veldtocht in 46-48,
99, 102-106, 112, 251, 262, 280, 310
- Abspoel, A.W. 213
- Adama van Scheltema, C.S. 185
- A Farewell to Arms* 154
- Akker, E.H. van den 40
- Albarda, Willem 73-74, 211
- Aldington, Richard 153-154
- Algemeene Nederlandsche Fascisten
Bond 225
- Algemeene Nederlandsche Vrouwen
Vredebond 177, 291
- All Quiet on the Western Front* zie *Van het
westelijk front geen nieuws*
- Alting von Geusau, jhr. G.A.A. 269-270
- Amersfoort, Herman 301
- Ammers-Küller, Jo van 150
- Amsterdamse Vrouwelijke Studenten
Vereniging 179-180
- Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 159, 213,
239
- Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) 185
- Bakker, Piet 166
- Balluseck, D.J. von 303
- Barbusse, Henri 143, 148, 172, 183, 223, 282
- Bastico, Ettore 33
- Beentjes, P.G. 199
- België 86, 146, 148-149, 179, 222, 250, 269,
275, 281, 286-287
- gasaanval bij Ieper (1915) 86-88, 93, 138
- Berger, Ludwig 273
- Beverluis, Martien 43, 185, 195
- Blankenstein, Marcus van 251, 273
- blitzkrieg 236, 260, 264, 269, 287
- Bloem, J.C. 152
- Blok, P.J. 219, 221
- Boeijen, Hendrik van 280
- Boeree, R.A. 263
- Boissevain, Charles 61
- Bommeljé, Jacobus 146
- Bond van Christen-Socialisten 211
- Borel, Henri 151, 153-154, 171-172
- Borel, J.H. 34, 39
- Boterman, Frits 15
- Boucher, L.J.C. 283
- Bouwmeester, Lily 273
- Braak, Menno ter 253
- Braakensiek, Johan 59, 171
- Brands, Maarten 15
- Brouwer, Johan 75-76
- Buiten eigen grenzen (een toekomstbeeld)* 134
- Bureau voor Nationale Vredesactie 199
- Burke, Edmund 308
- Buskes, Jan 159
- Calmeyer, M.R.H. 33, 237-239, 245
- Centrale Commissie voor de
Filmkeuring 161
- Chandu, de Geheimzinnige* 137

- China 76, 262
- Christelijk-Democratische Unie (CDU) 159, 189, 211, 214, 312
- Christelijk-Historische Unie (CHU) 157, 213, 217, 219, 239
- Colijn, Hendrik 48, 95, 157, 239, 287-288, 315
- Collem, Abraham van 185
- Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening 128, 235
- Commissie Vechtswagen 35, 39-40, 52
- Congres inzake Neerlands Volkskracht 217
- Cramer, Charles 225
- Daalder, Hans 289-291
- Daladier, Édouard 253
- De aarde splitjt* 248-249
- Death of a Hero* 154
- De Bezem 168-169, 212, 215
- De dodende straal (Elektropolis. Die Stadt der technischen Wunder)* 133-134
- De dood van Yperen* 282
- Deckers, L.N. 105
- Defensiefonds 48-49, 239, 315
- De heldendood* 185
- Dekker, Maurits 248
- De macht der drie* 134
- De moordende straal (The Final Count)* 134
- De Nederlandsche Dagbladpers (DNP) 176, 211-212
- De ontdekking van Joost van Gelderop* 115-117
- De oorlog in de lucht (The War in the Air)* 55-56
- De strijd der werelden (The War of the Worlds)* 100, 117
- De strijd om den sergeant Grischa* 145
- De Vrijheidsbond 213
- De weg terug (Der Weg zurück)* 205-206
- De wereld in wording (The Shape of Things to Come)* 70-71, 257
- Diepenhorst, P.A. 98, 256
- Diepenrijckx, Pierre 269
- dierentuindebat 91-96, 114, 315
- Dijk, J.J.C. van 98, 219, 221
- Dijxhoorn, Adriaan 280
- Dix, Otto 194
- Doeve, Eppo 270-272
- Dominik, Hans 134
- Douhet, Giulio 69, 104
- Driessen, J.J.A. 297
- Dunk, Hermann von der 15
- Duitsland 45, 55, 67-68, 83, 90, 123, 149, 160-163, 167, 197, 210, 220-222, 233, 237-238, 281-282, 285-287
- gasongeluk in Hamburg (1928) 99-102
- inval in Denemarken 250, 286-289, 291, 293
- inval in Nederland 244, 264-265, 273, 287-304, 316-317
- inval in Noorwegen 250, 286-291, 293
- inval in Polen 51-52, 138, 247, 249-251, 254-255, 257-262, 270, 279-280, 285, 291-293, 310
- Earhart, Amelia 65
- Edison, Thomas 116
- Eerbeek, J.K. van (pseud. Meindert Boss) 158
- Eigeman, J.A. 231
- Elias, Eduard 283
- Elout, C.K. 217
- Elsäcker, Jacques van 185
- Embden, David van 88-99, 101-102, 105, 110, 114, 120, 211, 216, 224, 228, 231, 236
- Ergens in Nederland* 273
- Falkland, Samuel zie Heijermans, Herman
- Fleur, Henry 125
- Fokker, Anthony 66-67
- Foppema, Yge 113
- Franco, Francisco 71, 74-75, 229, 232, 259
- Frankrijk 46, 55, 83, 90, 116, 123, 140, 164,

- 179, 197, 221-222, 249-250, 257, 260,
282, 285, 287
- Frank van Wezels roemruchte jaren* 283
- Frey, A.M. 156, 183
- Friedrich, Ernst 198-199
- Fuller, J.F.C. 31-32, 48
- Funk, ziekendrager aan het westelijk
front* 156, 184
- Fussell, Paul 18
- gasmasker 87, 97, 100, 106-112, 186, 203,
234, 242, 262, 274-280, 289, 293, 311
- Geer, D.J. de 188, 249, 282
- Geldorp, E.J. 224
- Gemmeke, M.J.M. 109-110, 112
- Geveleugelde daden* 54-55
- Gifgas (Gifgas)* 101
- Goebbels, Joseph 160
- Göring, Hermann 297
- Goudriaan, Jan 289
- Graaff, Christiaan de 149, 152
- Graauw, G.J. 145, 282
- Graeff, A.C.D. de 188
- Graves, Robert 144
- Grebbeberg 33, 296-297, 303
- Greeve, Borromeus de 219
- Grindell Matthews, Harry 117-126, 129,
133-134, 136, 138, 141
- Groenewegen, H.Y. 215
- Groot-Brittannië 46, 83, 123, 134, 140, 176,
220-221, 249-250, 257, 260, 276, 287
bombardementen op Londen 57, 59-61
uitvinding van de tank 26-31, 138
- Grosz, George 194
- Haaze, G.F.J. 35, 38, 267
- Hahn, Albert 59, 88, 107, 203
- Ham, Gijsbert 133, 135
- Hamel, J.A. van 65
- Hansen, F. 129
- Hanstein, Otfried von 133-134
- Harberts, Jacob 33
- Heering, G.J. 189
- Heijermans, Herman 54-56, 65
- Heijermans, L. 109, 112
- Heinemann, William 62-63
- Hem, Piet van der 88, 123
- Hemingway, Ernest 144, 153-154
- Herodes de Grote 61
- Het graf van den onbekenden soldaat* 180
- Het vuur (Le feu)* 143-144, 148
- Hiskes, Jan W. 127-128
- Hitler, Adolf 19, 48, 67-68, 71, 138-139, 160,
211, 221, 239, 246, 252-253, 316
- Hogewind, J. 226
- Hollander, Jan 212, 223-224
- Holocaust 86
- Hoog, P.H. van der 113
- 'Houten kruisen' (*Les Croix de bois*) 191
- Hugenholtz, J.B.Th. 182
- Hynes, Samuel 18
- IJzeren Gordijn 120
- Instituut voor Arbeidersontwikkeling 101
- Internationale Anti-Militaristische
Vereeniging (IAMV) 178
- Internationale Vredestentoonstelling
Amsterdam (IVTA) 192-193, 195-196, 223
- Internationale Vrouwenbond voor Vrede
en Veiligheid 195
- In Vlaanderen heb ik gedood* 185
- Italië 210, 215
- Japan 76, 139, 210, 248
- Jong, A.M. de 200, 283
- Jong, Loe de 15, 236, 245, 255, 285
- Jongeren Vredes Actie (JVA) 177, 186, 199,
209
- Jordaan, Leo 47, 64, 106, 123, 153, 164-164,
166, 190, 205, 283-284, 308
- Jordaanoproer (1934) 45-46
- Jünger, Ernst 144, 230

- Kamp, A.W. 131-132
 Kamphuis, Piet 301
 Kant, Immanuel 308
Katrien wordt soldaat 282
 Kerk en Vrede 177, 189, 195, 211
Kinderen van één vader 180
 Kindermoord van Bethlehem 61
 Kleerekooper, Abraham 43
 Klinkert, Wim 16
 Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM) 66-67
 Kloppers, Piet 161, 164, 170, 284
 Kolk, G.J. 192
 Koning, B. 217
 Koninklijke Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 49, 68
 Korps Luchtdoelartillerie 77
Krieg dem Kriege! 198-200
 Kristel, Conny 16
 Kuhnert, A.A. 282
- Labriijn, P.C. 218
 Lagerwerff, T.J. 215
 Lambooy, J.M.J.H. 37, 101
 Lansink, Bernardus, sr. 130, 183
Lichting '18 158, 312
 Liddell Hart, Basil 33
 Lindbergh, Charles 65
 Lohmeijer, H.Th.J.M. 40
 Lomme, J.P. 225
 Loy, Mirna 64
 Low, A.M. 138
 Luchtvaartafdeling 67, 77
 Ludendorff, Erich 76
 Lugosi, Bela 137
 Luxemburg 250, 287
- Maas, A.J. 68, 96-99, 109, 114, 128, 183, 235-237
 Man, J.H. de 40-41
 Marconi, Guglielmo 129
- Marsman, M.W. 182
 Mayer, Douglas W.F. 139
 McNeile, H.C. 134
 Mecklenburg-Schwerin, Hendrik van 219
 Milestone, Lewis 160, 163
 Mlcoch, Otto 208
 mobilisatie 1914 11-12, 213, 218-221, 255, 272, 311
 mobilisatie 1939 250, 253-255, 270-273, 311
 Molenaar (korporaal, tankbestuurder) 35, 38
 Moeyes, Paul 16
 Mussert, Anton 223, 226, 232, 281
 Mussolini, Benito 46, 71, 99, 105
Muziek voorop 197-198
- Napoleon Bonaparte 50
 Nationale Vredesactie 177
 Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming (NVL) 78, 81-82, 276-277
 Nève, Edouard de (pseud. Jean Lenglet) 197
 Niehaus, Kasper 194
*Niemandslan*d 187-188, 190
 Nijhoff, A.H. 49-50
 Nijman, F. 192
 Nolst Trenité, Gerard 200
 Nooit-Meer-Oorlog-Comité 96
 Nooit-Meer-Oorlog-Federatie (NMOF) 178-180, 182, 184-185, 187-188, 192-193, 195-196, 199-200, 209, 231, 313
 Noyons, E.C. 66
 Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) 106, 215, 223, 225, 286, 295-296, 301
 Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) 222, 224
- Ochtendpatrouille (Dawn Patrol)* 283-284
 Ons Leger 92, 214

- ontwapening 41-43, 88-91, 93, 96-99, 105,
110, 112-113, 120, 128, 175-177, 182, 184,
211-214, 216, 231, 235
volkspetitionnement tegen 175-177,
183, 186, 188, 208-209, 212-213, 224
- Oordt, H.L. van 90
- Oorlog* 145
- Oosten-Mössinger, Rens van 180
- Oostenrijk 252
- Otten, Jo 149
- Peereboom, Robert 175-177, 183, 185
- Pérochon, Ernest 134
- Pétain, Philippe 164
- Picasso, Pablo 72
- Pohlmann, Heinz 157
- Poort, Herman 150
- Posthuma, Folkert 217
- Quay, J.E. de 83
- Querner, D.H. 168
- Raemackers, Louis 59, 88, 110-112, 202
- Reijnders, I.H. 238
- Remarque, Erich Maria 24, 144-145, 147-
154, 157-160, 169-173, 183-184, 186, 194,
203-205, 282, 297
- Renn, Ludwig 145
- Reve, Gerard van het, jr. 45, 281
- Reve, Gerard van het, sr. 45
- Reve, Karel van het 45
- Röell, W. 238
- Roodhuijzen, A. 95
- Roomsche Katholieke Staatspartij
(RKSP) 105, 239
- Roomsche-Katholieke Vredesbond 177,
189, 213
- Rotterdam, bombardement op 83-84, 297-
300, 304
- Ruijs de Beerenbrouck, Charles 90, 219
- Rusland 45, 123, 210, 222-224, 233, 285
- Rusman, E. 257
- Ruyter, Michiel de 227
- Ruyter van Steveninck, R.N. de 226
- Salomons, Annie 146, 151-152
- Sant, François van 't 92
- Sassoon, Siegfried 144
- Savornin Lohman, A.F. de 249
- Schaik, Willem van 193-196, 205-206, 208
- Scheffer, D.H. 117, 135
- Schmidt, Rudolf 298
- Schoup, Jean Gustave 185
- Schreiner, Wilhelm 282
- Schröder, J.C. 40, 108, 120-121, 130, 132
- Seben, Karel van 209
- Sinclair, F. de (pseud. A.H. van der
Feen) 115
- Sluijser, Meijer 189
- Sluijters, Jan 60-61, 272
- Smith, F.E. 124
- Snijders, C.J. 91, 93-96, 98, 109, 114, 183,
215, 219
- Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
(SDAP) 41-42, 73-74, 89, 96, 175, 211, 235
- Spaanse Burgeroorlog 46-48, 71-77, 84,
112-113, 229, 251, 259, 262, 279-280, 310
Guernica 71-76, 84, 232
- Spalla, Erminio 94
- Speijk, Jan van 227-229
- Steenderen, Cees van 67
- Stevens, Margot 101
- Stoker, Bram 137
- Studievereiniging voor
Luchtverdediging 78
- Sudetencrisis 252-256, 311
- Tames, Ismee 16
- Tazelaar, Christiaan 173
- Teitler, Ger 16
- Terwisga, W.H. van 218
- Test Pilot* 64

- The Big Parade* 166, 190
The Cruise of the Raider 'Wolf' 283
The World Set Free 140-141
 Tilanus, Hendrik 219
 Tilburgse Vredeskring 181, 185
 Timmermans, Ferdinand 179
 Troelstra, Pieter Jelles 89
 Tsjecho-Slowakije 252-253

Van het westelijk front geen nieuws (Im Westen nichts Neues) 24, 145-174, 184-186, 189, 194, 206, 246, 282, 297, 308, 312
 Veer, Piet van der 94
 Veldman, Jan 157
 Verbond voor Nationaal Herstel 215
Verdun, visions d'histoire 164-166, 190
 Vereenigd Tooneel 135
 Vereeniging Volksweerbaarheid 214, 218
 Vereeniging voor Nationale Veiligheid 83
 Vereeniging voor Volkenbond en Vrede 177-178, 188, 195-196
 Verenigde Staten 27, 125, 135, 160, 248
 Verkade, Eduard 135
 Verkouteren, H. 217
 Verne, Jules 54, 56, 98, 121
 Villiers, Frederic 201
 Vink, H. 75
 Viruly, Adriaan 67
 Vissel, Ijsbrand 135
Vlammende vleugels (Wings) 62
 Vlootwet 175
 Volkenbond 45, 69, 105, 170-171, 175, 196, 210, 221, 239
 Volkenbond der Kerken 189
 Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van 267, 269
 Voort van Zijp, Coenraad van der 220-221
 Vorster, D.A. 186
 Vos van Steenwijk, C. de 190
 vredesconferenties Den Haag (1899 en 1907) 104-105
 Vredes- en Volkenbondstentoonstelling 196
 Vredes Studie Bureau 184
 Vree, Frank van 16
 Vrijzinnig Democratische Bond (vdb) 88-89, 91-92, 95, 98, 211, 214, 233, 315
Vrouwen in oorlogsland 282

 Weerbaarheidsafdeling (wa) 226
 Wells, H.G. 55-56, 70, 100, 117, 121, 139-141
 Werker, W.H.M. 92
 Werumeus Buning, J.W.F. 165
 Wester, D.H. 97
Westfront 1918 187-188
 Wilhelmina, koningin van Nederland 241
 Willink, Luc 160-161, 164-165, 170
 Wimperis, H.E. 124
 Winckel, C.W.F. 104
 Winkelman, H.G. 299-300
 Winter, Jay 18
 Wolff, Emile Benjamin 124-125

 Zeven Provinciën, munitie op 225
 Zierikzee, bombardement op 13, 57-58, 69
 Zwart Front 215, 224
 Zweig, Arnold 145

Over de auteur

Wouter Linmans studeerde van 2009 tot 2015 geschiedenis aan de Universiteit Leiden en rondde daar zijn bachelor en research master (cum laude) af. De afgelopen jaren was hij aan diezelfde universiteit werkzaam binnen de vakgroep Nederlandse geschiedenis, eerst als promovendus en vervolgens als docent. Daarnaast is hij actief als bestuurslid en redacteur van *Holland. Historisch Tijdschrift*. Hij is met name geïnteresseerd in cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis, dreigingsbeelden en de omgang met gewelddadige gebeurtenissen in de negentiende en twintigste eeuw.